

DOCUMENTATIEBLAD VOOR DE GESCHIEDENIS
VAN DE NEDERLANDSE ZENDING EN OVERZEESE
KERKEN

*JOURNAL FOR THE HISTORY OF DUTCH MISSIONS
AND OVERSEAS CHURCHES*

Redactie/*Editors*: Prof. dr P.N. Holtrop (voorzitter/*chair*), Dr Th. van den End (secretaris/*secretary*), Dr Chr.G.F. de Jong, Dr H.E. Niemeijer, Dr H. Reenders.

Adviseurs van de redactie/*Advisors*: Dr J.S. Aritonang (Jakarta, Indonesia) Prof. dr I.J.M. Haire (Brisbane, Australia), Prof. dr J.W. Hofmeyr (Pretoria, S.A.), Prof. dr G.F. de Jong (Orange City, U.S.A.), Prof. dr J.A.B. Jongeneel (Utrecht, Neth.), Prof. dr K. Koschorke (Munich, Ger.), Dr S.J. Rae (Dunedin, N.Z.), Prof. dr G.J. Schutte (Amsterdam, Neth.).

Het *Documentatieblad* verschijnt jaarlijks in april en oktober. Het wordt uitgegeven door de "Stichting Werkgroep voor de Geschiedenis van de Nederlandse Zending en Overzeese Kerken". Druk: ASKA, Alphen aan den Rijn. Het adres van de administratie en de redactie is: Theologische Universiteit van de Gereformeerde Kerken in Nederland, Koornmarkt 1, Postbus 5021, 8260 GA Kampen, Nederland, telefoon: 038 33 92 666, telefax 038 33 92 613.

De abonnementsprijs voor 1996 bedraagt NLG 45,- voor Nederland, voor studenten NLG 30,-, voor instellingen NLG 50,-, losse nummers NLG 25,-, na ontvangst van een acceptgirokaart te voldoen op postgiro 234641, t.n.v. Theol. Univ. Kampen, onder vermelding van Documentatieblad. Abonnementen worden geacht met een jaar te zijn verlengd als ze niet vóór 1 januari zijn opgezegd.

The Journal (Documentatieblad) appears in April and October of each year. It is published by "The Society for the History of

Dutch Missions and Overseas Churches”. The Journal is printed by ASKA, Alphen aan den Rijn. The address of both administration and editors is: Theologische Universiteit van de GKN, Koornmarkt 1, P.O. Box 5021, 8260 GA Kampen, the Netherlands, telephone: 038 33 92 666, telefax 038 33 92 613. Subscription price is \$ 25,- a year (including surface-mail). Please make all remittances (cheque) payable to the “Theologische Universiteit Kampen”. Subscription applications, changes of address, claims for missing numbers and orders for single copies of current or back issues should be sent to the administration of the Journal, address above. Claims for missing numbers will be honoured without charge if made within two months following the regular month of publication.

Ten geleide

Met de uitgave van dit nummer wil de redactie allereerst de aandacht vragen van de geïnteresseerden in de kerk- en zendingsgeschiedenis van West-Indië, de abonnees wier geduld tot dusver op de proef is gesteld. In vorige afleveringen was vooral de verbreiding van het christendom in het voormalige Nederlands-Indië aan de orde. Daar valt in onze sociëteit dikwijls ook het meeste over te zeggen, daar ook vloeien de meeste bronnen over. Toch is de redactie van mening dat het aantal bijdragen met betrekking tot de geschiedenis van kerk en zending in de Amerikaanse, Caraïbische en Surinaamse landen aan ons *Documentatieblad* kan worden uitgebreid.

Interessante aspecten bevat de Westindische kerk- en zendingsgeschiedenis, hoe gedetailleerd en specifiek soms ook, genoeg. Reeds de kenner van de Amsterdamse kerkelijke archieven R.B. Evenhuis wees er op dat de kerken in zeventiende-eeuws Nederlands-Brazilië beter waren georganiseerd dan de Oostindische kerken. De overeenkomsten tussen Amsterdams en Braziliaans kerkbestuur zijn frappant.¹ Met genoegen laten we in deze aflevering dan ook een kenner van de Nederlands-Braziliaanse kerkgeschiedenis aan het woord.

De twee andere bijdragen betreffen respectievelijk enkele facetten van kerkplanting onder de zeventiende-eeuwse WIC en de lotgevallen en zienswijzen van de Curaçaose predikant G.B. Bosch. De redactie spreekt de wens uit dat dit nummer ook anderen zal aansporen tot het schrijven van bijdragen over de Westindische kerk- en zendingsgeschiedenis.

1 R.B. Evenhuis, *Ook dat was Amsterdam De kerk der hervorming in de gouden eeuw* (Amsterdam, 1967) II, 359.

De Westindische vaart en de kerk in West-Afrika en de
Caraïbiën (1594-1674):
de positie van predikanten overzee en hun werk¹

L.J. Joosse

Inleiding

De “protestantiseringsthese”, de these als zou de gereformeerde kerk in de Republiek er in de zeventiende eeuw op uit zijn geweest de massa’s protestant te maken of de bevolking massaal te protestantiseren, lijkt achterhaald.² Als men nu al van “protestantisering” wil spreken verstaat men daaronder het program van de zeventiende-eeuwse gereformeerde kerk voor een omzetting of reformatie van kerk en samenleving. De Groninger kerkhistoricus Knetsch maant in dezen tot voorzichtigheid. Gereformeerden hadden destijds geen blauwdruk voor de maatschappij; slechts werden hoofdlijnen

-
- 1 Dit artikel is een vervolg op mijn dissertatie-onderzoek naar de activiteiten tot verbreiding van de gereformeerde religie zoals deze in de zeventiende eeuw vanuit de Nederlanden werden ondernomen. Dank betuig ik aan A.Th. Boone, Th. van den End, P.N. Holtrop en H.E. Niemeijer voor hun kritisch commentaar op een eerdere versie van dit artikel.
 - 2 A.Th. van Deursen, *Bavianen en Slijkgeuzen. Kerk en kerkvolk ten tijde van Maurits en Oldenbarnevelt* (Franeker z.j.) m.n. 128-131, en F.R.J. Knetsch, “De schoolmeester van Giessen-Nieuwkerk en andere lastposten. Notities over de schoolpolitiek van de classis Dordrecht, 1573-1620”, in: H.S. Benjamins e.a., *Evangelie en beschaving. Studies bij het afscheid van Hans Rolandus* (Zoetermeer 1995) 142v., die wijst op een tegenstrijdigheid waaraan Van Deursen te weinig aandacht geeft, nl. dat de kerk de samenleving wel wilde reformeren. Volgens J.J. Kalma, ““De religie daer was gecomen in cleyn respect” Friese onkerksen in de 17e eeuw”, in: *De Vrije Fries* LXVIII (1988) 25-36, en zijn “Liefhebbers der gereformeerde religie; randkerkelijken of grondbezitters?”, in: *De Vrije Fries* LXX (1990) 61-74, komt Van Deursen er niet uit, o.a. omdat deze z.i. ten onrechte aanneemt dat de liefhebbers van de gereformeerde religie dichtbij de gereformeerde kerk stonden.

opgezet en uitgewerkt voor de invloed van de kerk.³ Het gaat dan om zaken als bekering tot het christelijke geloof, onderwijs, huwelijk of moreel gedrag, zondagsheiliging en armenzorg. Kijken we naar West-Indië, dan geldt dat zee-officieren en kooplieden die betrokken waren bij de eerste Westindische Compagnie (WIC 1621-1674), anders dan vele regenten in de Republiek, veelal behoorden tot de strenge calvinisten. Van vurige calvinisten wordt nogal eens aangenomen, dat zij “de hele wereld calvinist wilden hebben”.⁴ De WIC was door de calvinist Willem Usselinx geïnitieerd en werd met name door calvinistische gereformeerden gesteund.⁵ Deze achtergrond speelde mee in het ontstaan van een handelspartij (veelal bewindhebbers en kooplieden) en een koloniale partij (hoofd- en andere participanten die een aandeel in de WIC hadden) die verder wilde gaan dan de eersten, nl. om – in het voetspoor van Usselinx – overzee landbouw-kolonisatie te bevorderen ter ondersteuning van de handel.⁶ Van strenge calvinisten mag zeker worden verwacht dat zij de uitzending van kerkelijk personeel bevorderden en kritisch optreden van predikanten accepteerden. Het gaat dan om de vraag: Volstonden deze calvinistische kooplieden met het uitzenden van ziekentroosters om op zo goedkoop mogelijke manier door middel van de religie de overzeese bevolking aan zich te binden? Of gaven zij de kerk ruimte voor de uitwerking van haar calvinistisch program, dan wel – wat ons hier in het bijzonder bezighoudt –

-
- 3 Knetsch, “De schoolmeester”, 141. De term “christocratie” lijkt ons juist dan het vaak gebezigde “theocratie”, zie L.J. Joosse, *Scoone dingen sijn swaere dingen. Een onderzoek naar de motieven en activiteiten in de Nederlanden tot verbreiding van de gereformeerde religie gedurende de eerste helft van de zeventiende eeuw* (Leiden 1992), 543v.
- 4 C. Ligtenberg, *Willem Usselinx* (Utrecht 1914) 69; Joosse, *Scoone dingen*, 534v.
- 5 J.G. van Dillen, *Van Rijkdom en Regenten* (Den Haag 1970) 143-147.
- 6 Frijhoff, *Wegen*, 661.

voor de uitzending van predikanten en ziekentroosters naar West-Indië?

Een kern-element in deze veelomvattende problematiek is de vraag wie het overzee voor het zeggen had waar het ging om de verbreiding van de gereformeerde religie. Aan het kerkelijke aspect van de zeventiende-eeuwse sociale of culturele ontwikkeling overzee, gepaard gaande met de handelsexpedities naar en kolonisatiepogingen in West-Indië die voor en tijdens de eerste WIC vanuit de geünieerde provincies van de Nederlanden zijn ondernomen, is tot dusver òf voorbijgegaan,⁷ òf slechts summier⁸ enige aandacht gegeven – uitgezonderd Brazilië en

7 H. den Heijer, *De geschiedenis van de WIC* (Zutphen 1994); L. Brussé en J. de Moor, *Nederlanders overzee* (Franeker 1983); J.G. van Dillen, *Van Rijkdom en Regenten. Handboek tot de economische en sociale geschiedenis van Nederland tijdens de Republiek* (Den Haag 1970) 146, behandelt dit aspect slechts met betrekking tot de godsdienstpolitiek van Johan Maurits in Brazilië.

8 D. Roos, *Zeeuwen en de Westindische Compagnie (1621-1674)* (Hulst 1992); C. Ch. Goslinga, *A Short History of the Netherlands Antilles and Surinam* (Den Haag 1979), en zijn: *The Dutch in the Caribbean and on the Wild Coast 1580-1680* (Assen 1971); J. Hartog, *Mogen de eilanden zich verheugen, geschiedenis van het protestantisme op de Nederlandse Antillen* (Curaçao 1969) staat vrij kort stil bij de eerste periode; J. M. van der Linde, *Surinaamse suikerheren en hun kerk*. (Wageningen 1966). W.R. Menkman, "Tobago. Een bijdrage tot de geschiedenis der Nederlandsche kolonisatie in tropisch Amerika", in: *De West-Indische Gids*, 22 (1939) 218, 305, 369, en 23 (1940) 33, 97, 129.

Noord-Amerika.⁹ Indien al,¹⁰ dan werd het kerkelijke aspect benaderd vanuit de opvatting dat de kerk gevangen was in de klem van de handels- of WIC-autoriteiten. Deze benadering leidde tot de opvatting dat de kerk zich beperkte tot de verzorging van het Compagniespersoneel op zee en overzee.¹¹ Van Goor meent dat de kerk destijds nauwelijks zendingsgericht was.¹² In verband daarmee kunnen wij de vraag stellen of de kerk zelfstandig ruimte kreeg voor de uitzending van o.a. academisch gevormde predikanten naar West-Indië, die overzee een kritische rol zouden kunnen vervullen.

Een tweede vraag is die naar de kerkvorming overzee. Viel deze – misschien op grond van de publieke functie van o.a. de predikanten – per definitie samen met kolonievorming? Tegelijk

-
- 9 Zie over Brazilië het artikel van F.L. Schalkwijk in dit nummer en zijn: *Igreja e Estado No Brasil Holandes 1630-1654* (Recife 1986); voorts C.R. Boxer, *De Nederlanders in Brazilië 1624-1654* (Alphen a.d. Rijn 1977). Over Noord-Amerika: W. Frijhoff, *Wegen van Evert Willemsz. Een Hollands weeskind op zoek naar zichzelf 1607-1647* (Nijmegen 1995); J. Venema, *Kinderen van weelde en armoede. Armoede en liefdadigheid in Beverwijk/Albany* (Hilversum 1993); E.G.E. van der Wall, "Prophecy and profit: Nicolaes van Rensselaer, Charles II and the conversion of the Jews", in: C. Augustijn e.a., *Kerkhistorische opstellen aangeboden aan prof dr J. van den Berg* (Kampen 1987) 75-87; A. Eekhof, *De Hervormde Kerk in Noord-Amerika (1624-1664)* 2 delen (Den Haag 1923).
- 10 H.W. Debrunner, *A History of Christianity in Ghana* (Accra 1967), en zijn: *A Church between Colonial Powers: A Study of the Church in Togo* (Londen 1965), beperkte zich in zijn onderzoek tot de door "Amsterdam" uitgezonden ziekentroosters en predikanten.
- 11 Zo Frijhoff, *Wegen*, 520v., over een (n.b. eigengereide) zendingspolitiek van "de" Admiraliteit; L. Knappert, *Geschiedenis van de Nederlandsche Bovenwindse eilanden* (Den Haag 1932); Kerkhistorisch verwoordt O.J. de Jong, *Nederlandse Kerkgeschiedenis* (Nijkerk 1985) 203v., de standaardvisie dat de kerk overzee afhankelijk was van de bewindhebbers; vgl. Joosse, *Scoone dingen*, 92v.
- 12 J. van Goor, *De Nederlandse Koloniën. Geschiedenis van de Nederlandse expansie 1600-1975* (Den Haag [1994]); zo ook C. Ch. Goslinga, *A short history of the Netherlands Antilles and Surinam* (Den Haag 1979) 105, en Elizabeth Ischei, *A History of Christianity in Africa from antiquity to the present* (Londen 1995) 2 en 59.

zijn hier de destijds beoogde kerkgrenzen in geding. Frijhoff meent dat het proces van confessionalisering leidend tot confrontaties binnen het christendom overzee pas later op gang kwam; aan de vraag of gereformeerden onderscheid maakten tussen het deelnemen in de godsdienstoefeningen en de sacramentsvieringen of -bedieningen, is met betrekking tot de eerste WIC ook weinig aandacht besteed.¹³

De kerkelijke ontwikkeling binnen het WIC-gebied intrigeert te meer omdat de WIC kooplieden het recht gaf om als patroons van gebieden onafhankelijk van de Compagnie te opereren. Bovendien waren in West-Indië diverse Waalse of Franse kooplieden en predikanten bij deze ontwikkeling betrokken,¹⁴ hetgeen tot de vraag inspireert of deze kooplieden de kerk meer ruimte gaven voor zelfstandig optreden.

Daarmee hangt ook nauw samen een derde vraag, namelijk of het geestelijke personeel zelf zich geroepen wist om overzee te gaan werken en ook welke offers zij zich daarvoor dan wilde getroosten, o.a. in financieel en sociaal opzicht. Bovendien valt te vragen welke taakopvatting zij hanteerde en of zij prioriteiten stelde of moest stellen.

Om de rol van de kerk in de recrutering van predikanten voor West-Indië te kunnen meten, zal een antwoord gezocht worden op de vraag wie de verantwoordelijkheid droeg voor de

13 Frijhoff, *Wegen*, 655v. Hartog, *Mogen de eilanden*, 2 en 28, maakt dit onderscheid voor deze periode niet, evenmin als Van der Linde, *Surinaamse suikerheren*, 98v.

14 De vraag – die hier buiten beschouwing blijft – kan gesteld, of Franse gereformeerden hun vroegere kolonisatiepogingen van 1564-1571 wensten voort te zetten, nl. die van Gaspard de Coligny, welke werden gesteund door Calvin; zie François Hotman, *La Vie de Messire Gaspard de Coligny. Admiral de France (Textes Littéraires Français)* (Genève 1987, repr.) 44v en 88v. Voor zijn kolonisatiepoging van Cayenne in 1630 had de Enkhuizense koopman David Pietersz. de Vries, *Korte Historiæ ende Journaels Aenteyckeninge van verscheyden voyagien* (Werken van de Linschoten Vereeniging) (Den Haag 1911) 52, bijv. contact met de kleinzoon van Gaspard de Coligny, gouverneur van Aigues-Mortes (1584-1646).

uitzending, welke positie predikanten overzee innamen, aan welke gemeenschapsvorming zij gestalte gaven, tot wie zij zich overzee richtten en met welk doel: bekering tot of stichting van (d.i. bevestiging in) het christelijke geloof? Want in de Republiek had de kerk immers oog voor de overzeese bevolking.¹⁵ Kortom, het gaat om de vraag welk geestelijk personeel er werkte, en waarom, aan de Westafrikaanse kust (Guinee en Angola), op de Wilde of Zuidamerikaanse Kust (de kolonies Berbice, Cayenne, Essequibo en Suriname) en op de Antillen (eilanden als Curaçao, Sint Eustatius, Sint Maarten en Tobago).

Bronnen

Het is opvallend dat de resoluties van de WIC-bewindhebbers, zowel van de Heren XIX als van de diverse regionale bewindhebbers in de plaatsen waar WIC-Kamers waren gevestigd (Amsterdam, Middelburg, Enkhuizen-Hoorn of het Noorderkwartier, Rotterdam of De Maze en Groningen of Stad en Ommelande) relatief weinig kerkelijke gegevens bevatten, althans voorzover deze bewaard zijn gebleven.¹⁶ Doeke Roos heeft onlangs aangetoond dat het nog niet volledig geïnventariseerde gemeentearchief te Veere in Zeeland overigens verrassende vondsten kan opleveren (zie ook hieronder noot 42).¹⁷

-
- 15 A.Th. Boone, "Zending en gereformeerd piëtisme in Nederland: een historisch overzicht", in: *Documentatieblad Nadere Reformatie* 14 (1990) 1-31, en zijn: "Tot verbreydinge van het Rijkke onses Heeren Jesu Christi". Een inleiding tot de zendingsgedachten binnen het gereformeerd Piëtisme in Nederland", *Documentatieblad Nadere Reformatie* 17 (1993) 1-17.
- 16 In het Algemeen Rijksarchief (ARA) te Den Haag; de Compagnie Van Verre, de oude of eerste WIC (OWIC) en van de diverse WIC-Kamers.
- 17 Bericht aangaande de Colonie van Essequibo, met haare Rivieren, zoo ten opsigt van desselvs Bevolkinge als verderen Aanwasch, en voornamentlyk, nopens het segt, 't geen Haar Ed. Mog: de Heeren *Staten van Zeeland*, op *desselve privatelyk, en met seclusie van allen andereh*,

De beschrijvingen van de WIC-verrichtingen¹⁸ door toenmalige calvinistische auteurs als Pieter de Marees, Dierick Ruyters, Johannes de Laet, Olfert Dapper en Adriaen van Berkel,¹⁹ leveren evenmin veel kerkelijke gegevens op. Dit in tegenstelling tot beschrijvingen door predikanten uit deze periode als Abraham Westhuysen en Charles de Rochefort,²⁰ door Duits-lutherse artsen als Samuel Brun en Michael Hemmersam²¹ en door de Franse rooms-katholieke missionaris Antoine Biet.²² Bovendien gaven hoge Compagniesdienaren zoals commandeur Jacob Ruychaver in zijn dagregisters en brieven aan de Heren XIX, weinig informatie over kerkelijke

competeert, in: Roos, *Zeeuwen en de WIC* (bijlage 1), 128-133.

- 18 Diverse zijn gepubliceerd in de serie van de Linschoten Vereniging, zie de nrs. 3, 5, 16, 21, 22, 26, 30, 34, 35, 37, 40; zie voorts hieronder noot 16 en 21.
- 19 P.D.M. [Pieter de Marees], *Beschryvinge ende Historische verhael, vant Gout Koninckryck van Gunea, anders de Gout-custe de Mina genaemt*, heruitgegeven door S.P. l'Honoré Naber (Den Haag 1912); S.P.L. Honoré Naber, *Samuel Brun's Schiffarten (1624) en Dierich Ruyters' Toortse der Zeevaart* (Den Haag 1913); id., *Johannes de Laet, Iaerlycks Verhael van de Geoctroyeerde West-Indische Compagnie in derthien Boecken* (Den Haag 1914); Olfert Dapper, *Naukeurige Beschrijvinge der Afrikaansche Gewesten* (Amsterdam 1676); Adriaen van Berkel, *Amerikaensche Voyagiën, behelzende een Reise na Rio de Berbice, gelegen op het vaste land van Guiana aan de Wilde Kust van America, mitsgaders een andere na de Colonie van Suriname, gelegen in het Noorder Deel van het gemelde Landschap Guiana* (Amsterdam 1695).
- 20 Abraham a Westhuysen, "Waerachtig Verhael van de Heerlijcke Overwinning van Pimeriba Ende de Riviere Seraname", gepubl. in: J.C.M. Warnsinck, *Abraham Crijnssen, de verovering van Suriname en zijn aanslag op Virginie in 1667* (Amsterdam 1936); Charles de Rochefort, *Histoire Naturelle et Morale des Isles Antilles de l'Amérique*, (Rotterdam 1658), en zijn: *Le Tableau de l'Isle de Tabago ou de la nouvelle Oualchre, l'une des Isles Antilles de l'Amérique* (Leiden 1665).
- 21 M. Hemmersam, *Reise nach Guinea und Brasilien 1639-1645*, herausgeg. nach der im Jahre 1663 erschienenen Original-Ausgabe (Den Haag 1930).
- 22 A. Biet, *Voyage de la France équinoxiale en l'isle de cayenne enterpris par les Français en l'année 1652* (Parijs 1664).

zaken.²³ Lieten bewindhebbers en andere WIC-autoriteiten dit aan de kerk en haar predikanten over? Het journaal van zee-officier Hendrik Brunsveldt (1676) geeft vele malen aanwijzingen over het optreden van de vlootpredikant, i.c. Evert Pieter Nappius.²⁴ Diverse scheepsjournalen zijn in dit opzicht het onderzoeken waard.

In ieder geval treffen we de kerkelijke gegevens wél aan in de diverse kerkelijke documenten, zoals in de kerkeradsnotulen of protocollen van de Amsterdamse kerkeraad en in de Acta van de classes Amsterdam en Walcheren, de Acta van de Noordhollandse synoden en in de Acta van de door deze classes ingestelde deputaten voor de Westindische kerkzaken,²⁵ zowel als in de Acta van de Waalse synoden.²⁶ Brieven van overzeese predikanten zijn in de WIC-archieven en zeker ook in kerkelijke archieven (o.a. bewaard in het gemeente-archief in Amsterdam en Middelburg) aan te treffen.²⁷

Bewindhebbers en patroons

-
- 23 ARA, inv. nr 19, brieven van Ruychaver, 14 jan., 22 aug. en 3 dec. 1644; *Vijf dagregisters van het kasteel São Jorge da Mina aan de Goudkust 1645-1647* (Den Haag 1953).
- 24 Gepubliceerde journalen in Kon. Bibl. te Den Haag; reizen 17^e eeuw, onderwerpsc. nr. 1394 DB; Handschriften van journalen in het Fries Archief en de Prov. Bibl. te Leeuwarden, evenals gepubliceerde scheepsjournalen, zo: HS 1262-1, *Scheepsjournael van Hendrik Brunsveldt (1676)*; 2114-G *Journael van M.A. de Ruyter*; 1943-G *Journael van M.H. Tromp (1639)*. Zie ook het journaal van Geleijn van Stapels in RAZ, *oude handschriften* nr. 182. De Schotse gereformeerde koopman uit Veere, Cunningham, geeft in het verslag van zijn reis naar Guinee (1626) enige informatie over godsdienstig leven aan boord in zijn journaal (publ. waarschijnlijk eind 1996 door Chr. Fahner in: *Documentatie Nadere Reformatie*).
- 25 Extracten zijn gepubliceerd in: J.A. Grothe, *Archief voor de Geschiedenis der Oude Hollandsche Zending*, 1-6 (Utrecht 1884-1891).
- 26 Livre Synodal contenant les articles résolués dans les Synodes des Eglises Wallonnes des Pays-Bas, publiés par la Commission de l'histoire des Eglises Wallonnes (Den Haag 1896).
- 27 GAA nr 379; RAZ inv. nr. 73, ingekomen stukken.

Als handelscompagnie kreeg de WIC het recht om binnen haar octrooigebied bondgenootschappen te sluiten, rechtspraak te plegen, koloniën te stichten en een krijgsmacht te onderhouden. Gaf het octrooi haar ook gezag in (alle) kerkelijke zaken?²⁸ Met name na de oprichting van de WIC in 1621 verkregen kooplieden bezit in de West, al veroorzaakte de rivaliteit tussen de Europese naties veel bezitswisseling van handelsposten, eilanden en koloniën. In de vijf WIC-Kamers hadden de bewindhebbers slechts het door de Heren XIX vastgestelde beleid uit te voeren. Wel hadden zij hun eigen administratie en zonden zij hun rekeningen en overzichten naar de andere Kamers. De eerste WIC gaf het bestuur daarvan soms aan patroons, die autocratisch konden optreden.²⁹

Weinig bewindhebbers reisden zelf naar West-Indië, anders dan patroons als bijv. de zonen van de Vlissingse Jan de Moor en David de Vries uit Hoorn. Toch waren er onder deze laatsten ook die nooit hun overzeese bezit hebben gezien, zoals de Middelburgse koopman Abraham van Pere, de Vlissingse gebroeders Lampsins en de Vlissinger Vlaming Pieter van Rhee.³⁰ De laatsten vertrouwden het bestuur toe aan hun vertegenwoordiger die tot directeur werd benoemd en de bevoegdheid had de handels- en andere bestuursaangelegenheden te behartigen. Naast hen stond de commandeur, die in dienst van de betreffende admiraliteit in de Nederlanden de militaire leiding had. Geleidelijk werden deze beide bevoegdheden in één hand samengebracht. Zo wenste J.P. Tolck als opvolger van Johannes van Walbeeck de generale leiding over Curaçao; hij werd daarom gouverneur genoemd.³¹

28 E. Nooter, *Between Heaven and Earth: Church and Society in Pre-Revolutionary Flatbush, Long Island* (ongepubl. diss VU-Amsterdam 1994), 33, stelt dat de WIC de hoogste autoriteit had in alle kerkelijke zaken.

29 Den Hejjer, *Geschiedenis*, passim; vgl. Roos, *Zeeuwen en de WIC*, 24.

30 Roos, *Zeeuwen en de WIC*, 100.

31 Hartog, *Mogen de eilanden*, 8.

De bewindhebbers en patroons gaven de overzeese directeurs/commandeurs dus het hoogste gezag in handen.³² Wel tekent Van Goor hierbij aan dat het autocratische WIC-bestuur overzee getemperd werd doordat er in West-Indië meer vrije kolonisten, planters en vrijburgers werden gevonden dan in Azië.³³ Was de positie van de overzeese predikanten te vergelijken met deze vrijburgers of vrije kolonisten; burgers dus die niet direkt afhankelijk van de WIC – of buiten de Compagnie werkzaam – waren? Voor patroons was een concept-contract opgemaakt zowel door de Heren XIX als de Zeeuwse WIC-Kamer warin het kerkelijke aspect van vestiging overzee aandacht kreeg. Het Zeeuwse concept ging verder dan het later aanvaarde contract. De Zeeuwen stelden dat de Indianen tot de “kennisse Gods getrokken” moesten worden o.m. door een “christelijck leven ende wandel” van de kolonisten.³⁴ Het uiteindelijke contract voor de patroons ging niet verder dan de stelregel dat er in de kolonie zo spoedig mogelijk een predikant en een schoolmeester moesten worden geplaatst, opdat de religie niet zou “verflauwen”. Aan predikanten werd beloofd dat hen helpers zouden worden verstrekt “soo vele swarten als mogelijk is”.³⁵

Later stelden de Heren XIX in verband met de komst van een groot aantal Joden uit Brazilië (na 1654) naar de andere gebieden van de WIC een verbod in op “het lasteren van Gods naam”; een uitdrukking die het weren van andere religies omvatte.³⁶ Wel kregen Joden bepaalde vrijheden, nl. om individueel in huiselijke kring de eigen religie te beoefenen.

32 Van Goor, *Nederlandse Koloniën*, 124; Den Heijer, *Geschiedenis WIC*, 31-34; Roos, *Zeeuwen en de WIC*, 23-37.

33 Van Goor, *Nederlandse Koloniën*, 122v.

34 Roos, *Zeeuwen en de WIC*, 24.

35 Ibidem.

36 Joosse, *Scoone dingen*, 535v.

Overzicht van vestiging in gebieden overzee³⁷

Sinds 1594 – mogelijk reeds eerder – organiseerden sommige kooplieden expedities naar de West. Handelspolitieke of economische en militaire redenen gingen daarbij al vanaf het begin hand in hand met religieuze motieven, hetgeen de Amerikaanse onderzoeker Feinberg met betrekking tot Guinee of West-Afrika ontkent.³⁸ Kooplieden werden immers op hun verzoek geruggesteund door de diverse admiraliteiten die onder leiding stonden van Prins Maurits. Blijkens een brief aan de Veerse autoriteiten gaf deze in 1594 zijn broer, Justinus van Nassau, luitenant-admiraal van de Zeeuwse vloot, en zijn adviseur, Nicolaes Brunynck, opdracht gesprekken te voeren met de Zeeuwse Staten en de Veerse magistraat betreffende militaire ondersteuning van de tocht die de Veerse koopman Balthasar de Moucheron³⁹ wilde ondernemen naar “Nieuw-Spanje”, of Mexico en Peru.⁴⁰ De laatsten bleken in 1606 zeer geporteerd voor de kolonisatieplannen van Usselincx.⁴¹ Aan boord van De Mouchérons schepen bevond zich in 1598 een (academisch gevormd) predikant, Louis d’Herde, die evenals De

37 Zie: Van Goor, *Nederlandse Koloniën*; L. Blussé en J. de Moor, *Nederlanders overzee* (Franeker 1983). G.W. van der Meiden, *Betwist Bestuur. Een eeuw strijd om de macht in Suriname 1651-1753*. (Amsterdam 1987); C.Ch. Goslinga, *A short History of The Netherlands Antilles and Surinam* (Den Haag 1979); breder in zijn: *The Dutch in the Caribbean and the Wild Coast 1580-1680* (Assen 1971), *The Dutch in the Caribbean and the Guianas 1680-1791* (Assen 1985), en: *The Dutch in the Caribbean and in Surinam 1791-1942* (Assen 1990).

38 H.M. Feinberg, *Africans and Europeans in West Africa: Elminans and Dutchmen on the Gold Coast During the Eighteenth Century*. Transactions of the American Philosophical Society, vol. 79, part 7, (Philadelphia 1989) 29v.; vgl. Joesse, *Scoone dingen*, 213-230.

39 R.J. van den Bergh, “Joris van Spilbergen”, in: *De Waterschans* 1 (1993) 21, geeft nieuwe informatie uit 1607 over het leven van De Moucheron na diens plotseling vertrek uit Zeeland.

40 Gemeentelijk Archief Veere (Ingekomen stukken Raad en Schepenen), brief van Prins Maurits, 5 okt. 1594.

41 GAV, Notulen Weth ende Raet, 21 nov. 1606.

Moucheron zelf⁴² de verbreiding van de gereformeerde religie op het oog had. Louis d'Herde was een uit Antwerpen gevlucht predikant, die hem misschien aanbevolen was door Philips van Marnix van Sint Aldegonde, die in ieder geval eerder Marnix had gediend en op Marnix' verzoek aan de kerk te Oost-Souburg was verbonden.⁴³ Hij liet zich nadrukkelijk horen ten aanzien van de uitzendingscondities, zoals hieronder zal blijken. Deze academisch gevormde predikant bevond zich dus op een van de vijf schepen die met 200 matrozen en 150 soldaten onder Julius Cleerhagen naar West-Afrika (El Principe) voeren.⁴⁴ Op de vele schepen naar West-Indië werden daarna voortdurend ziekentroosters en predikanten⁴⁵ geplaatst; zeker wanneer calvinistische zee-officieren zoals de Zeeuwen Abraham Crijnssen en Michiel Adriaensz. de Ruyter de scepter zwaaiden. Predikanten gingen meestal nog als ongehuwde academici, of proponenten, sloop.⁴⁶ Soms kwamen predikanten voor rekening van de admiraliteiten die zelfstandig haar eskaders vormden voor de vloten,⁴⁷ soms kwamen zij voor rekening van de WIC. Bij de onderhandelingen over de vernieuwing van het

42 Volgens het getuigenis van Maurits, zie zijn Commissie op B. de Moucheron (6 jan. 1598) gepubliceerd in; Hendrik Ottsen, *Journal van de reis naar Zuid-Amerika (1598-1601)* (Linschoten Vereeniging), (Den Haag 1918): "pour ... la propagation de l'Eglise de Dieu, par la vray cognoissance de sa parole et volonte, a la gloire de son saint nom"; vgl. Joosse, *Scoone dingen*, 223.

43 RAZ, inv. nr 42, register cl. Walcheren 14 jan. 1593.

44 Ottsen, *Journal*, L.

45 De Jong, *Nederlandse Kerkgeschiedenis*, 203, meent dat de Compagnieën volstonden met de uitzending van slechts "laag gesalarieerde ziekentroosters".

46 Voor De Ruyter kon in 1654 uit vier proponenten worden gekozen: Bloem, Caletus, Muijen en Welius. Bloem en Caletus wilden eerst hun ouders raadplegen, waarop Caletus zich beschikbaar stelde, maar de classis had inmiddels een ander gekozen: Mullerius, zie Acta cl. Amsterdam, 1 en 10 juni, en 7 dec. 1654.

47 In 1591-1592 werd voor de admiraliteit van de Maze de predikant Valcke benoemd. De helft (f 75,- per halfjaar) van zijn traktement was voor rekening van de admiraliteit, de andere helft voor de kerk (Rotterdam); ARA inv. nr 1508; adm. Van de Maze, 1 nov. 1591; 4 mrt en 23 sept. 1592; vgl. voorts Van Deursen, *Bavianen*, 16-18.

WIC-octrooi (1641) klaagden de militaire autoriteiten dat zij soms het onderhoud van predikanten moesten bekostigen. De Zeeuwse WIC-Kamer was het met de betreffende autoriteiten eens dat dit niet klopte, omdat het “de verachtinghe der predicanten ende consequentelijck van den Godtsdienst selven” in de hand zou werken.⁴⁸ Waarom dit zo was, werd niet genoteerd.

Het gaat nu echter vooral om de vraag in welke Westindische gebieden buiten Brazilië en Noord-Amerika predikanten terecht kwamen en wat zij vanuit hun positie temidden van Europeanen en niet-Europeanen overzee tot stand brachten. Het duurde soms jaren na de vestiging van Nederlanders overzee dat een predikant in die vestiging arriveerde met name doordat er voortdurende vlagwisseling plaats vond.

Een overzicht van de vestiging in West-Indië gedurende deze jaren geeft het volgende beeld:

vestiging	jaar	pred.	naam
Guinee	1598	1598	Louis d’Herde
Tobago	1627	1630	Johannes Petrus
Mijlijser			
Curaçao	1634	1638	Frederik Vitteüs
Sint Eustatius	1633	1643	Johannes de Meij
Angola	1641	1643	Jacobus Beth van
der Burgh			
Essequebo	1617	1658	Petrus Lodewijcx
Sint Maarten	1632	1659	Claude Beverhoudt
Cayenne	1626	1660	Christiaan
Coninxvelt			
Berbice	1627	1667	Abraham
Westhuysen			
Suriname	1665	1667	Johannes Basselier

48 ARA, Kamer Zeeland, WIC-resoluties, 26 mrt. 1640.

Uitzending

het accoord van 1647

Wanneer Frijhoff spreekt over de “zendingspolitiek” van de Admiraliteiten, zal hij doelen op een uitzendingspolitiek, in casu het plaatsen van predikanten in gebieden van West-Indië. Het waren echter niet de Admiraliteiten, maar de WIC-bewindhebbers die zich voor de uitzending van predikanten en schoolmeesters naar overzee verantwoordelijk wisten. Bewindhebbers traden in overleg met kerkelijke instanties, nl. de beide classes Amsterdam en Walcheren en haar deputaten ad res indicas. Dit leidde in 1647 tot een gezamenlijk akkoord met betrekking tot het aantal predikanten en ziekentroosters dat in West-Indië “tot besorginghe van den godtsdienst in der Compagnies conquesten” door de resp. WIC-Kamers zou worden onderhouden.

De overeengekomen verdeling zag er als volgt uit. De Amsterdamse Kamer nam zes predikanten en zes ziekentroosters voor haar rekening, de Zeeuwse Kamer drie predikanten en drie ziekentroosters, terwijl Kamer De Maze twee predikanten, de Kamer Westvrieslant één predikant en drie ziekentroosters, en de Kamer Stad en Lande ook één predikant en drie ziekentroosters zouden onderhouden. In totaal kwam dit neer op een permanente aanwezigheid van dertien predikanten en vijftien ziekentroosters die door de bewindhebbers en de beide classes voor de WIC-gebieden werden bestemd. Want het behoorde er in de “conquesten” kerkelijk als volgt uit te zien:

Brazilië: Twee predikanten op Recife en twee in Mauritsstad; één op het eiland Itamarica, één in de regio van Paraiba, één in Rio Grande en drie predikanten werkzaam onder de Brazilianen. Met betrekking tot de ziekentroosters gold: twee op Recife, één in Mauritsstadt, twee op Itamarica, één in Paraiba, één in Rio Grande en drie werkzaam onder de Brazilianen.

West-Afrika: Eén predikant in Angola, één in Guinea en één op het eiland São Thomé. Voorts in Angola twee ziekenroosters, ook twee op São Thomé en één in Guinea.

Op het moment van overleg waren als predikanten vanuit Amsterdam werkzaam: Petrus Ongena op Recife en in Mauritsstadt, Johannes Offringa op Itamarica, Johannes Polhemius in Rio Grande, Thomas Kempus en Dionysius Biscaretto onder de Brazilianen, Jacob Beth van der Burgh in Angola, terwijl er zes ziekenroosters waren wier namen kennelijk het vermelden minder waard waren; zij worden in ieder geval niet genoemd. De Zeeuwse WIC-Kamer zorgde financieel voor Jodocus à Stetten en Petrus Gribius op Recife en Mauritsstadt en voor drie ziekenroosters die ook niet met name werden genoemd. Zeeland moest derhalve nog één predikant sturen. Besloten werd dat deze naar São Thomé zou gaan. De Kamer De Maze had geen enkele predikant noch ziekenrooster in de West. De vlootpredikant Johannes à Pricius was tot dusver voor rekening geweest van de Heren XIX maar hij moest overgeboekt worden op rekening van De Maze. Deze Kamer had dan nog een predikant te verschaffen. Enkhuizen en Hoorn hadden predikant noch ziekenrooster en moesten zorgen voor een predikant voor Guinea, alsmede voor drie ziekenroosters. De Groningse Kamer had de predikant Hermannus in Paraiba en diende dus nog een ziekenrooster te zenden. Twee predikanten stonden voor hun uitzending: Samuel Bachiler zou gezonden worden voor rekening van Zeeland en Nicolaus Vogellius voor rekening van de Amsterdamse Kamer.⁴⁹

Plechtig beloofde men elkaar dat dit aantal voortaan compleet zou worden gehouden. Tegelijk werd besloten dat de eigen kerkorde ook overzee moest gelden en dat de predikanten de correspondentie moesten (blijven) voeren met de beide classes.

⁴⁹ Acta cl. Amsterdam, 1 okt. en 2 nov. 1647; vgl. Acta van de kerkeraad te Delft 19 okt. 1647: verzoek van de WIC-bewindhebbers om predikanten voor West-Indië beschikbaar te stellen.

Kennelijk vormden de predikanten qualitate qua het kerkelijke aanspreekpunt overzee, daar zij met name werden genoemd en per gebied werden aangewezen.

Het gaat hier om gebieden die onder rechtstreekse verantwoordelijkheid van de WIC vielen en niet om bezit dat aan patroons was uitbesteed. Toch doet het merkwaardig aan dat Curaçao niet wordt genoemd. Dit is mogelijk te verklaren uit het feit dat proponent Frederik Vitteüs in 1638 vanuit Brazilië naar Curaçao was gezonden⁵⁰ en dat de bewindhebbers noch de kerk zich in die tijd druk maakten om de afgrenzing van gebieden of “conquesten”, als ze de ligging van de overzeese bezittingen al precies kenden.

Rolverdeling

Voor genoemd akkoord was het uitgangspunt dat de WIC zich garant stelde voor de financiering van (een diensttijd van drie à vier jaar – incl. heen en terugreis – van) predikanten en de salariëring van ziekentroosters.⁵¹ Individueel overleg over het te ontvangen salaris belemmerde de uitzending. Dit was het geval met de Edammer predikant Casparus Staphorstius. In 1639 moest hij als scriba van de Noordhollandse synode in de acta het gebrek aan predikanten voor Brazilië aantekenen. Thuisgekomen liet hem dit niet meer los. Met zijn vriend, WIC-bewindhebber Bergschietter, en zijn collega, deputaat ad res indicas van de Amsterdamse classis, voerde hij heimelijk besprekingen alvorens zijn innerlijke roeping kerkelijk te laten ijken. Zijn vriend bracht het in de Amsterdamse WIC-Kamer ter sprake. Daarna werd het overleg afgebroken. In de eerste plaats omdat Staphorstius ruchtbaarheid had willen voorkomen,

⁵⁰ Hartog, *Mogen de eilanden*, 8.

⁵¹ De WIC-resoluties melden namen van predikanten wanneer het gaat om de financiële consequenties van de uitzending, zie bijv. de WIC-resoluties van de Zeeuwse Kamer: ARA, Kamer Zeeland inv. nr 20 en 21, resoluties 1626-1629 en resoluties 1629-1650.

bevreesd als hij was voor verkeerde gedachten bij zijn kerkeraad en gemeente. Voorts, omdat hij meende geen volwaardig traktement te zullen ontvangen. Hij wenste in financieel opzicht niet gelijkgesteld te worden met een proponent en trok zich daarom uit de onderhandelingen terug zodat hij niet voor rekening kwam van de Amsterdamse WIC-Kamer.⁵² Misschien was het anders gelopen, als hij zijn zaak aan de classis had voorgelegd. Op het thuisfront spande hij zich zeer in voor de kerkelijke zaken in Oost- en West-Indië.⁵³

Bewindhebbers werden door de kerk tot financiering aangespoord, en, althans in het geval van de Walcherse classis, betuigden aan de kerk hun dankbaarheid daarvoor.⁵⁴ Na vervulling van hun diensttijd vroegen de predikanten en ziekentroosters zelf om vervanging, zoals o.a. de predikanten op Guinee en Christiaan Coninxvelt in Cayenne.

De beide classes zorgden voor de beoordeling en bevestiging van de predikanten. Daarna moesten deze met hun handtekening bekrachtigen dat zij overzee de gereformeerde leer zouden verbreiden.⁵⁵ Dit gold – zij het met diverse uitzonderingen – ook voor de ziekentroosters; zij werden zoveel mogelijk door de classes geëxamineerd.⁵⁶

Maar al waren dus dat de WIC en de patroons voor het levensonderhoud van de predikanten aansprakelijk, dit betekent niet dat de predikanten ook werkelijk steeds door de WIC werden betaald. In Suriname werd van Johannes Basselier

52 Gegevens niet in de WIC-resoluties, slechts in kerkelijke Acta, zie GAA, inv. nr 185, brief 41, d.d. 9 sept. 1639.

53 J.J. Kalma, *Een kerk onder toezicht. Friese synodeverslagen 1621-1650* (Leeuwarden 1987) 289v., meldt dat Staphorstius als correspondent voor de synoden van Noord- en Zuid-Holland bij de Friese synode in 1643 coördinatie bepleitte in de behandeling van de kerkelijke zaken ad res indicas.

54 ARA Kamer Zeeland, WIC-resoluties, 18 sept. 1634, 14 mei 1641, 19 febr. 1643.

55 Acta cl. Walcheren, 12 mrt. en 16 juli 1648; zie voorts de formulieren van ondertekening in GAA inv. nrs 31 en 157.

56 Frijhoff, *Wegen*, 524v.

verwacht dat hij zoveel mogelijk in eigen onderhoud zou voorzien. Hem werd een plantage toegekend en personeel met als gevolg, zo klaagde hij, dat hij jaren geen traktement ontving.⁵⁷ Ook in andere gevallen kwam het tractement niet of niet geheel voor rekening van de WIC. Toen de gouverneur van Sint Maarten na het overlijden van Claude van Beverhoudt in 1663 de Walcherse classis om een predikant vroeg – het werd Servaes Clavius – stelden de Europeanen aldaar zich borg voor het levensonderhoud. Op de lijst van giften prijken bedragen in guldens en hoeveelheden tabak.⁵⁸ Later (1670) bleek de kerk op Sint Eustatius zelf voor de predikant jaarlijks totaal een bijdrage van 10.000 pond suiker te willen toezeggen.⁵⁹ Bij de uitzending van Christiaan Coninxveld naar Cayenne regelden de Amsterdamse deputaten met de WIC-Kamer dat hij op een traktement van 700 gulden per jaar zou uitgezonden worden, maar bij langer verblijf in de kolonie zouden hem slaven ter beschikking worden gesteld met een plantage, zodat hij dan jaarlijks 600 gulden zou krijgen.⁶⁰

Met de tweede predikant in Suriname, François Chaillou, liep het nog weer anders. De Waalse synode zond hem in 1660 uit naar Tobago voor rekening van de patroons, de Vlissingse gebroeders Lampsins (“la Compagnie loue Dieu de ce qu’il nous ouvre la porte pour porter le flambeau de son Evangile en ce lieu-là”).⁶¹ Het volgende jaar zond Chaillou de synode een overzicht van de situatie op Tobago waarmee zij zeer content bleek, vanwege “l’avancement du règne du Fils de Dieu parmi ceux qui sont assis dans les regions d’ombre de mort”.⁶² Maar toen zijn tijd van vier jaar voorbij was, en de bewoners van

57 RAZ, inv. nr. 2035, Brieven van Basselier 20 aug. 1669 en 16 jan. 1676 (gepubl. door Van der Linde, *Surinaamse suikerheren*, 192-194, 198-202; resp. bijlage 2 en 5).

58 RAZ, Acta cl. Walcheren, 16 dec. 1663.

59 RAZ, Acta cl. Walcheren, 2 okt. 1670.

60 GAA, Acta cl. Amsterdam, 24 aug. 1660.

61 Zo spreekt de Waalse synode, zie *Livres synodal* II, 575.

62 *Livre Synodal* II, 575 en 578 (resp. april 1660 en april 1661).

Tobago een heruitzending van Chaillou wensten, kwamen de patroons in 1665 bij de synode met het voorstel dat zij de helft van het traktement zouden betalen en de synode de andere helft. De Rochefort moest toen uit naam van de synode de onderhandelingen voeren met de patroons in Vlissingen. Hij werd sindsdien haar (enige) deputaat ad res indicas. Chaillou was inmiddels (april 1668) aan het werk in de Franse kerk te Orbeek in “Haute-Normandie”.⁶³ Een legaat bracht uitkomst. De synode kon hem voortaan financieren uit een fonds dat Sr. Mouche de la Combière, advocaat en lid van het Parijse Parlement uit zijn nalatenschap hiervoor bestemd had (“à dessein de l’employer à la conversion des infidèles dans l’Amérique”).⁶⁴ April 1669 was Chaillou weer op Tobago tot hij in 1671 naar Suriname ging.

Dit alles had tot gevolg dat sommige predikanten niet steeds aan het zilveren koord van de WIC waren gebonden. Daardoor zullen zij, meer dan hun collega’s, onafhankelijk van de bewindhebbers hebben kunnen opereren. Hun situatie was vergelijkbaar met die van andere vrije kolonisten.

Competentiekwesties

Of de kooplieden vanaf het prille begin van de Westindische vaart in overleg traden met de kerk blijft onduidelijk. Van De Moucheron is niet bekend, of hij de Walcherse classis had ingeschakeld toen hij voor zijn expeditie in 1598 naar het Westafrikaanse eiland El Principe eerder genoemde D’Herde in

63 Livre Synodal II, 626 (april 1665). In sept. 1665 is Chaillou in Vlissingen, zie *Livre Synodal II*, 631.

64 Livre Synodal II, 665.

dienst nam.⁶⁵ De Walcherse acta uit deze periode zijn verloren gegaan.

Zeker uit de latere jaren is bekend dat de kerk voortdurend stond op haar inhoudelijke verantwoordelijkheid voor de uitzending. De Walcherse classis sprak in 1645 nadrukkelijk uit, dat de naar de “Collonien” uitgezonden predikanten zouden vallen onder “het opsicht vande broederen deses Classis die gecomiteert sijn over de Westindische saken”.⁶⁶

Maar conflicten om de kerkelijke uitzendingsbevoegdheid bleven niet uit. Want de gang van zaken was niet altijd naar de zin van de WIC-bewindhebbers. Zij wensten bijv. de uitzending van Philip Specht niet, maar de Amsterdamse classis zette door, zodat hij op 9 april 1668 naar Curaçao kon vertrekken.⁶⁷ Al veel eerder had de Amsterdamse classis bewerkt dat een ziekentrooster, Meynart Asswerus in 1612, niet meer werd uitgezonden i.c. naar Guinee omdat hij de classis niet voldeed. De predikant Jan Hermansz. verliet in 1619 Mouree in Guinee op eigen initiatief. Dat was nog voordat zijn diensttijd om was. Hij had genoeg van het wangedrag van het scheepspersoneel, het moordende klimaat en het gebrek aan studeerruimte. Maar hij moest de classis daarover schuld belijden; zijn roeping mocht hij als predikant niet zelf beëindigen.⁶⁸

Sommige patroons wensten de beroeping van predikanten zelf te regelen. Zo meende Van Rhee in 1670 het ius patronatus in kerkelijk opzicht voor Sint Eustatius te hebben. Al vroeg schijnt

65 F. van der Doe, “Een herder voor West-Souburg in 1595. Het archief van de Zeeuwse Rekenkamer als kerkhistorische bron”, in: A. Wiggers (e.a.), *Rond de kerk in Zeeland* (Derde verzameling bijdragen van de veren. voor Nederl. Kerkgeschiedenis), (Delft 1991) 149, meent dat het om een eiland (La Prince) in Frankrijk zou gaan. Hij vergist zich daar Vlamingen zich steeds aan de Franse naam hielden voor het eiland El Principe; zie Ratelband, *Dagregisters*, 101 noot 9.

66 RAZ, Acta cl. Walcheren, 23 nov. 1645.

67 Hartog, *Mogen de eilanden*, 29, geeft van Specht een verkeerd beeld; zie Acta cl. Amsterdam, 30 jan., 13 febr. en 9 april 1668.

68 Frijhoff, *Wegen*, 528; Joosse, *Scoone dingen*, 258-261.

daar een predikant, De Graaf, werkzaam te zijn geweest.⁶⁹ Deze werd door de classis Walcheren in 1643 vermoedelijk vervangen door (de latere hoogleraar) Johannes de Meij. Tijdens zijn tocht naar Oost-Indië werd hij door de classis teruggeroepen, omdat er bedenkingen tegen hem waren gerezen. Toen deze voor de classis waren weggenomen, zond deze hem als ongehuwd predikant in 1643 naar Eustatius. Na hem zond de classis in deze periode daarheen nog zeker vier predikanten⁷⁰ uit. In 1650 was de classis niet zo content met Claude van Beverhoudt. De classis vroeg zich af of er niet een geleerder man te vinden was. Maar na examinatie begon zij toch besprekingen met Van Rhee over verblijfsduur en traktement. Het werd Van Rhee daarbij vergund de bespreking in de classis bij te wonen. Men bereikte overeenstemming, zodat de classisvoorzitter Johannes Hoornbeek, neef van de Utrechtse hoogleraar Hoornbeek, Van Beverhoudt kon bevestigen.⁷¹ Het overleg over het al eerder genoemd verzoek van de kerk op St. Eustatius uit 1670 verliep echter minder glad. Van Rhee regelde toen deze benoeming zelf, ook al trachtte de classis hem te houden aan de geldende kerkorde. Na een afschrift van het octrooi te hebben opgevraagd, berustte de classis kennelijk in deze machtsaanspraak.⁷² Bij de kolonisten was deze patroon trouwens om zijn heerszuchtig optreden niet erg geliefd. Dit leidde er zelfs toe dat 80 kolonisten de Engelse bezetting van Sint Eustatius in 1673 tegenover het Nederlandse eskader van Cornelis Evertsen verdedigden – overigens zonder succes.⁷³

De Walcherse classis kwam in deze zelfde tijd ook met het oog op de kerkelijke ontwikkeling van Berbice in aanvaring met de patroons Van Pere en Van Rhee, met de laatste als

69 Knappert, *Geschiedenis*, 7.

70 Het waren: (1648) Frans Wijngaerds; (1650) Claude Beverhout; (1663) Abraham Pölzius; (1664) Servaes Clavius.

71 Acta cl. Walcheren, 28 april en 5 mei 1650.

72 Acta cl. Walcheren, 10 dec. 1671 en 3 febr. 1672.

73 Roos, *Zeeuwen en de WIC*, 105.

woordvoerder. Misschien kwam dit door de ingewikkelde situatie die zich eerder (nog voor de tweede Engelse oorlog, 1665-1667) op Essequebo had voorgedaan, maar deze situatie had meer te maken met de kerkvorming dan met een gezags- of bevoegdheidskwestie, zoals hieronder nog zal blijken. Genoemde patroons hadden een proponent voor Berbice gepolst en vervoegden zich bij de Walcherse classis op 2 jan. 1670. Hun verzoek viel bij de broeders verkeerd; het collatie-recht of *ius patronatus* werd hun in dezen niet toegekend. Daarom weigerde de classis haar toestemming. Bemiddeling door twee predikanten die op Eustatius hadden gewerkt en binnen de classis Walcheren dienden, Abraham Polzius en Johannes de Meij, baatte niet. Wel gingen de patroons akkoord met een compromis, nl. dat zij een kerkelijk beroep op de betreffende proponent toestonden, maar dit zou dan in hun naam moeten worden uitgebracht. De classis weigerde ook dit laatste pertinent.⁷⁴ Daarop wendden de patroons zich tot de synode van de Waalse kerken. Tegen de zin van de Walcherse classis, zo melden de *acta*,⁷⁵ probeerde de Waalse synode het beroep op proponent Charles de la Leine.⁷⁶ Voor zijn deel presenteerde deze proponent uit Leiden zich met brieven van de patroons bij de Waalse synode met het verzoek te worden geëxamineerd. De synode prees de ijver van de patroons voor “la propagation du Règne de Christ et l’affection qu’a le Sr. de la Laine pour travailler à l’édification de l’Eglise de Dieu, même au milieu des Barbares”.⁷⁷ Na een geslaagd examen werd De la Leine door de nationale Waalse synode bevestigd en uitgezonden. De Walcherse classis besloot toen uit te spreken dat hij niet in de Franse kerk te Vlissingen noch in West-Souburg mocht voorgaan en zij hechtte haar goedkeuring aan het besluit van de

⁷⁴ *Acta cl. Walcheren*, 2, 16 en 30 jan. 1670.

⁷⁵ *Acta cl. Walcheren*, 17 juli 1670.

⁷⁶ *Livre Synodal II*, 699 (april 1670, art. 10).

⁷⁷ *Ibidem*.

Nederlandse kerk te Vlissingen om De la Leine haar kansel te weigeren.⁷⁸

De classis kwam in dit geval dus in conflict met patroons en ook in aanvaring met de Waalse synode. Van Rhee kon daarbij zijn zin doorzetten dankzij de meegaande houding van de Waalse kerken. Eerder had de Walcherse classis daar wel een stokje voor kunnen steken. In 1663 overlegden de patroons met de Waalse synode over een predikant voor Sint Maarten. De gouverneur van Sint Maarten richtte toen zijn verzoek tot de classis. Dit resulteerde in de uitzending door de classis van bovengenoemde Servaes Clavius, die echter in 1666 het eiland moest verlaten vanwege de aanval van de Engelsen. Hij rapporteerde de classis toen dat de gemeente, bestaande uit 70 lidmaten, verstrooid was geraakt. Zelf kreeg hij een gift van *f* 100,- omdat ook hij alles kwijt geraakt was.⁷⁹

De conflicten illustreren en bevestigen dat de WIC en de patroons als regel slechts verantwoordelijk waren voor het levensonderhoud van de predikanten, terwijl de kerk de beoordeling en uitzending zelf in handen had.

In deze periode zijn in totaal door beide classes ten minste 41 predikanten en 26 (met name) bekende ziekentroosters naar de gebieden in West-Indië gestuurd;⁸⁰ dit afgezien van het aantal predikanten dat enige tijd op zee dienst deed. De stelling lijkt niet te gewaagd, dat veel meer ziekentroosters naar West-Indië zijn gevaren en daar werk hebben verricht, omdat hun namen vaker niet dan wel worden genoemd.

⁷⁸ Acta cl. Walcheren, 20 nov. 1670.

⁷⁹ Acta cl. Walcheren, 16 dec. 1663, 17 jan. 1664, 15 juli 1666.

⁸⁰ Zie hierna, Bijlage.

Positie en werk overzee

Status van de predikanten

Blijkens het in 1647 gevoerde overleg tussen de WIC en de kerk werden predikanten beschouwd als aanspreekpunten, of vertegenwoordigers van de kerk overzee. Dit bleek in Guinee werkelijk te gelden. Want toen ziekentrouster Cornelis Jacobsz. in 1647 uit Guinee terugkeerde was zijn attestatie afgegeven, ondertekend door de handelsautoriteit. Dit ervoer de Amsterdamse classis als ongebruikelijk. Uit naspeuringen bleek haar dat er in die tijd inderdaad geen “kerckelicke personen” of predikanten waren.⁸¹ Er zullen in deze tijd ongetwijfeld toch ziekentrousters in deze regio en/of op de schepen zijn geweest die een getuigenis hadden kunnen afgeven. De predikant werd in ieder geval als de hoogste kerkelijke autoriteit beschouwd, die met de hoge handelsautoriteiten gelijk gesteld werd.

Op de WIC-schepen had de predikant een hoge rang. Daarom volgde de predikant op Curaçao in rang direct na de drie hoogste Compagniesdienaren die elk een tak van dienst onder zich hadden, terwijl de leden van de Politieke en Justitiële Raad kwamen na de predikant.⁸² Geen wonder dat we vlootpredikanten aantreffen aan boord van de hoge zee-officieren (de reeds genoemde Van Brunsveldt en Van der Wel, en admiraal Crijnssen), of in gezelschap van de hoogste autoriteiten in de kolonies.

Van Berkel, tot 1674 secretaris van de kolonie Berbice, raakte zeer bevriend met de eerder genoemde Waalse predikant De la Leine. In zijn beschrijving meldt hij summier dat de predikant zich bezig hield met de godsdienstoefeningen, het geven van onderricht en de huwelijkssluitingen. Samen met Van Berkel ging De la Leine op visitatie naar de naastbijgelegen kolonies of plantages Essequibo en Canje.⁸³ Maar Van Berkel geeft vooral

81 GAA, Acta cl. Amsterdam, 5 aug. 1647.

82 Hartog, *Mogen de eilanden*, 7.

83 Van Berkel, *Amerikaansche Voyagiën*, 36.

informatie over de toenmalige verhouding van de predikant tot de directeur, Cornelis Marinus. De laatste wilde volgens Van Berkel De la Leine steeds een hak zetten. Hij zag daarvoor zijn kans schoon toen er een nieuwe schipper arriveerde. Deze kwam, zoals gebruikelijk, hem als directeur vervangen. Marinus dwong toen de predikant in 1673 mee terug te gaan naar het vaderland, hetgeen niet alleen door Van Berkel maar naar diens zeggen door alle kolonisten zeer werd betreurd. Van Berkel gaf de predikant een brief mee, waarin hij voor de kerken in Walcheren de redenen van de twist uiteenzette. Dit had tot gevolg dat de directeur naderhand als schipper wraak nam op Van Berkel vanwege het kerkelijke ongenoegen dat hij op grond van deze brief bij terugkeer in patria had ondervonden.⁸⁴ Hij had dus bemerkt dat er gelet werd op de bejegening van predikanten. In Suriname werd de predikant, Johannes Basselier, uitgenodigd om in de Politieke Raad zitting te nemen. Hij bedankte voor de eer, omdat hij zich aan zijn kerkelijke taak wenste te wijden en had te zorgen voor zijn levensonderhoud, de opbouw van zijn plantage.⁸⁵

De kolonie Wiapoco aan de Wilde Kust werd zelfs in 1675 door de Staten van Holland gesteld onder het bestuur van de vroegere vlootpredikant Johannes à Pricius, eerder werkzaam te Den Haag als predikant van de Engelse gemeente. Te Wiapoco raakte hij in conflict met de predikant, Wernerus Tesschemaker. De laatste voelde zich vertegenwoordiger van het “mindere” volk toen de kolonie in 1677 kon worden gesticht. Het fort Orange werd gebouwd, waarvan de Noordhollandse synode meende dat het in Noord-Amerika lag.⁸⁶ Hetzelfde jaar ging de kolonie aan het conflict tussen beiden ten onder. De predikant wilde tegen de

84 Van Berkel, *Amerikaansche Voyagiën*, 58v.

85 Van der Linde, *Surinaamse suikerheren*, 124v.

86 Acta Noordholl. synode (1678, art. 10), in: Grothe, *Archief* I; vgl. Netscher, *Geschiedenis*, 365.

zin van de gouverneur een “gemene raad” oprichten.⁸⁷ Het is niet duidelijk of het om een politieke raad dan wel om een kerkeraad ging.

Behalve aan hun status valt de zelfstandige positie van predikanten te meten aan hun werk, namelijk aan de wijze waarop zij naar hun zeventiende-eeuwse besef meenden een verantwoorde geloofsgemeenschap overzee te moeten stichten.

Gemeenschapsvorming

De predikanten werden gezien als bestuurders van de kerkelijke zaken, waaronder vielen: de godsdienstoefeningen, het instellen van kerkelijke raden, het sluiten van huwelijken en het onderwijs. Samen met de ziektetroosters verzorgden predikanten ten bate van de gedoopte en ongedoopte – de eersten waren veelal rooms-katholieke – Europeanen deze godsdienstoefeningen, bestaande uit Bijbelvoorlezingen, gebeden en het zingen van psalmen.

Op de zondagen werden bijvoorbeeld alle inwoners van Elmina in Guinee in het kasteel verwacht om in de grote zaal samenkomsten bij te wonen. Deze samenkomsten verliepen volgens het boven beschreven patroon, aldus de Duitse arts Michael Hemmersam die hier gedurende de jaren 1639-1645 in dienst van de WIC werkte.⁸⁸ De predikanten werden op het kasteel van Elmina geplaatst, terwijl ziektetroosters ook elders aan de kust werkten. Voor hun werk bouwden predikanten er een bibliotheek op waarin onder meer werk van o.a. Festus Hommius te vinden was.⁸⁹

Pas in een later stadium (1669) koos de predikant Bartholomeus IJsebout in Guinee uit de hoger geplaatste Europeanen

87 Acta cl. Amsterdam, 11 okt. 1677; 7 jan. 1678: brief van Apricius ontvangen d.d. 17 juni 1677.

88 M. Hemmersam, *Reise nach Guinea und Brasilien 1639-1645*. (neu herausgegeben nachr. der im Jahre 1663 erschienen Original-Ausgabe) (Den Haag 1930) 81.

89 Ratelband, *Dagregister*, 367-369, geeft de lijst; cf. Frijhoff, *Wegen*, 547.

ouderlingen, waarvoor hij de instemming vroeg van de gouverneur. Had hij bij zijn aankomst slechts 22 belijdende lidmaten op Elmina aangetroffen, hij kon de Amsterdamse classis het jaar daarop een uitbreiding melden tot 70 leden. Uit hun midden had hij oppercommies François Roman als ouderling aangesteld en in 1670 kon hij een tweede ouderling kiezen, Albert Ruijters, nadat deze belijdenis des geloofs had afgelegd. Deze verbetering maakte volgens hem goede indruk. Ook op de Engelsen, van wie “het principaelste hoofd” bij hem belijdenis deed, waardoor - aldus IJsebout - deze tot het christelijke geloof kwam. Zo kon er in Elmina weer avondmaal worden gevierd.

Als publiek persoon wist Ds IJsebout zich verantwoordelijk voor de prediking en catechese aan alle Europeanen in Guinee, ook al beperkte hij de sacramentsbediening tot enkelen. Hij schreef de Amsterdamse classis dat hij na aankomst in Guinee behoorlijk orde op zaken had moeten stellen. Daarom preekte hij vaak over de wet. Vrouwen beklagden zich erover dat hun mannen als heidenen leefden. Elke week behandelde hij daarom de Heidelbergse Catechismus, en wel op donderdag, met het oog op belijdenis van zonden; ’s zondags kon hij dan praktische Bijbelteksten kiezen. Hij fulmineerde met name tegen overspel. Zijn prediking had naar zijn zeggen ook invloed gekregen.⁹⁰ Prediking moest dus voor hem leiden tot goed gedrag in de samenleving, vooral met het oog op het huwelijk.

De kerk en haar predikanten overzee wensten in deze jaren in Guinee een straffe organisatie en de kerk functioneerde als handhaafster van de Europese zeden en cultuur ten behoeve van het handels- en militaire personeel met het oog op de vorming van een geloofsgemeenschap overzee.

Dit was ook in Suriname het geval. Johannes Basselier was in zekere zin de opvolger van de Engelse predikant George Vernon

⁹⁰ GAA, brieven van Barth. IJsebout, 28 febr. 1668, 10 febr. 1669 en 14 juli 1670.

die naar Engeland was teruggestuurd. Hij kwam uit een aanzienlijk Zeeuws geslacht, werd zeer gerespecteerd in de kolonie en kreeg alle ruimte voor de opbouw van een zelfstandige kerkgemeenschap. Criteria voor haar vorming waren persoonlijk geloofsgetuigenis, doop en avondmaalsviering.⁹¹ Bij aankomst trof hij in de kolonie slechts twee à drie families aan. Vanwege het onchristelijk gedrag van Europeanen zei hij aanvankelijk niemand met een kerkelijke verantwoordelijkheid te kunnen belasten. Pas later kon hij een kerkeraad instellen. Dit had – zo schreef hij – tot gevolg dat vrees voor tuchtmaatregelen, afhouding of ontzegging van de avondmaalsviering, verbetering onder de bevolking bracht.⁹²

Met zijn collega François Chaillou droeg hij de eindverantwoordelijkheid voor de vormgeving van de godsdienstoefeningen in de twee voornaamste dorpen, Thorarica en Paramaribo, het sluiten van huwelijken en de bevordering van een christelijke gedragscode – althans uiterlijk – met betrekking tot Europeanen. Vooral bleek dit ten aanzien van de zondagsheiliging. Met de aanwezige en invloedrijke Joodse planters deed zich het geschil voor of de sabbat dan wel de zondag als een arbeidsloze dag moest gelden. Onder druk van de predikanten werd de zondag als arbeidsvrije dag voor iedereen verplicht gesteld. Het duurde tot 1695 voordat de Joden zich in dit opzicht aan de calvinistische verplichting konden onttrekken. Toch werd hun vrijheid gelaten o.a. voor de inrichting van eigen godsdienstoefeningen. Ook niet-protestanten, “pauzegezinden”, kregen van de gouverneur religieuze bewegingsvrijheid.⁹³ Met

91 Van der Linde, *Surinaamse suikerheren*, 101v., erkent dit, maar onderscheidt de kerk-opbouw niet van de opbouw van de kolonie, waarom hij spreekt over een “theocratie”.

92 Brief Basselier 16 jan. 1676, gepubl. door A.A., van Schelven, “Oud-hollandsche zending in Suriname”, in: *Stemmen des Tijds. Maandschrift voor Christendom en Cultuur* 8.(1919) 3, 283-299, m.n. 284v.

93 Van der Linde, *Surinaamse suikerheren*, 171-184.

andere woorden: Europeanen telden dus niet zonder meer tot de kerkelijke gemeenschap.

Eenzelfde kerkelijke ontwikkeling valt op te maken uit het verhaal van De Rochefort over de situatie op Tobago, dat in 1654 bezit werd van de Vlissingse patroons Lampsins. Toen werden er twee kerken gesticht, een Vlaamse en een Waalse. Beide kerken werden ingericht als de Waalse kerken in Europa. De gemeenten werden geleid door de predikanten, ouderlingen en diakenen en hadden een eigen kerkelijk recht, nl. dat van de gereformeerde kerkgemeenschap in Europa. De godsdienstoefeningen werden alleen regelmatig gehouden wanneer er een predikant was. Zij bestonden uit evangelieprediking en leeronderricht. Bij ontbreken van een predikant werd de verantwoordelijke personen (“les anciens” of ouderlingen) opgedragen te lezen, te bidden en de gelovigen te stichten. Maar tijdens deze “heilige oefeningen in de ware vroomheid” moesten de toehoorders worden opgeroepen tot vrees voor God (dus ook tot bekering) en moest de christelijke leer uitgelegd worden.⁹⁴ De oproep tot bekering in Tobago strekte zich in gelijke zin uit tot Europeanen en niet-Europeanen.

Dat met name predikanten kerkelijk zelfstandig konden optreden, wordt bevestigd door de uitzondering (die Van Goor als regel opvat⁹⁵) op Curaçao waar vice-directeur-ouderling, Matthias Beck, voorzitter werd van de kerkelijke raad. Deze raad kreeg de bevoegdheid tot het nemen van eigen tuchtmaatregelen en de vorming van een eigen gemeenschapsbeleid. Hartog is van oordeel dat de predikanten hier functioneerden als Compagniesdienaren, omdat hij aanneemt dat predikanten slechts leefden onder de vigeur van de gebruikelijke gouverneursinstructie om de religie te

⁹⁴ De Rochefort, *Tableau*, 77.

⁹⁵ Van Goor, *Nederlandse Koloniën*, 158.

bevorderen,⁹⁶ terwijl zij geïnstrueerd werden door de classes in patria.

Werd bij de uitzending de eis van ondertekening van de gereformeerde geloofsleer gesteld aan predikanten en ziekentroosters, overzee legden deze kerkelijken ieder die tot de kerkgemeenschap wilden behoren de verplichting tot geloofsbelijdenis op, ook aan de liefhebbers van de gereformeerde religie leidde. Zo kwam het overzee tot de vorming van een zelfstandige geloofsgemeenschap. Aan de predikanten werd samen met de ziekentroosters en ouderlingen in deze gemeenschap een hoge autoriteit toegekend. Voorzover er gegevens beschikbaar zijn, valt overigens te constateren dat de omvang van de gemeenten of geloofsgemeenschappen overzee in deze periode vrij gering bleef. Naar de opgave van IJsebout ging het in Guinee slechts om 70 lidmaten, terwijl de bezetting van kasteel en forten in 1645 zeker 132 man telde en er volgens Dapper rond 1670 zeker 200 quasi christenen of mulatten en mulatinnen waren.⁹⁷ Van der Linde spreekt over 15 à 20 gezinnen en 100 soldaten in 1674 in Suriname.⁹⁸ Deze zullen niet allen tot de geloofsgemeenschap toegelaten zijn. Naar de berekening van Knappert waren er in 1699 op Sint Eustatius 399 lidmaten en 285 slaven.⁹⁹ Voor Curaçao gaat Hartog uit van een aantal van 20 lidmaten in 1662.¹⁰⁰ Het aantal aanwezige Europeanen moet ook daar groter geweest zijn.¹⁰¹

96 Hartog, *Mogen de eilanden*, 51-55.

97 Dapper, *Naukeurige Beschrijvinge*, 76; vgl. Ratelband, *Dagregisters*, XXXVIII.

98 Van der Linde, *Surinaamse suikerheren*, 117.

99 Knappert, *Bovenwindse eilanden*, 9.

1

Hartog, *Mogen de eilanden*, 11.

1

Volgens Van Schelven, "Oud-hollandsche zending", 294, waren er in 1671 ongeveer 800 Europeanen: "Christenen en Joden".

Beperkte gemeenschapsvorming

De kerkvorming voltrok zich dus binnen de samenleving der Europeanen. Dit verdient nadere uitwerking. Het persoonlijk geloofsgetuigenis en de avondmaalsviering vormden daarvan de grens, anders gezegd: de maatstaf voor het deelnemen in de gereformeerde gemeenschapsvorming. Ten onrechte maakt Van Goor daarom geen onderscheid tussen “kolonievorming” en kerkvorming binnen de samenleving der Europeanen in West-Afrika. Daardoor kan hij tot de conclusie komen, dat de kerk overzee primair gericht was op stichting van Europeanen.¹⁰² Maar het ging evenzeer om bekering van Europeanen.

Al eerder was daar immers het avondmaal door slechts enkelen gevierd. De Duitse arts Hemmersam die overigens niets op de gereformeerden wist aan te merken, ergerde zich daar met andere lutherse geloofsgenoten behoorlijk aan. Zij mochten als “evangelischen”, of als liefhebbers van “de” religie, aan deze viering niet deelnemen, hoezeer zij dit begeerden en elke zondag participeerden in de godsdienstsamenkomsten van lezen, bidden en zingen.¹⁰³ Opvallend is in dit verband dat IJsebout van de eerder genoemde Engelsman opmerkte, dat hij door geloofsbelijdenis tot het christelijke(!) geloof was gekomen.

Het gebruik van de gereformeerde geloofsleer (catechismus) zal het proces van confessionalisering in de hand hebben gewerkt, hetgeen verklaard kan worden door het feit dat zowel predikanten als ook ziekentroosters bij hun uitzending deze geloofsleer moesten ondertekenen.¹⁰⁴

Met de consequenties van deze zelfstandige (hoezeer economisch niet onafhankelijke) en beperkte gemeenschapsvorming had men voortdurend te maken. Dit gold

1	0	2
1	0	3
1	0	4

Van Goor, *Nederlandse Koloniën*, 157 en 159.
Hemmersam, *Reise*, 81.
Frijhoff, *Wegen*, 520.

vanuit de situatie in Loanda waar permanent 500 tot 600 man gelegerd waren.¹⁰⁷ De Curaçaose predikant Adriaan van Beaumont legde in 1659 een doop- en lidmatenboek aan, omdat volgens hem niet iedereen in de kerkelijke gemeenschap kon worden ingeschreven en gedoopt. Dit gebeurde op grond van erkenning van de gereformeerde belijdenis, met als gevolg dat ouderen pas na leeronderricht in de avondmaalsviering konden delen.¹⁰⁸ Zo kon Specht in 1670 aan de Noordhollandse synode rapporteren dat hij 37 personen op Curaçao door de christelijke doop in de gemeente had kunnen inlijven, waarvan de synode dankbaar kennis nam.¹⁰⁹

In dit verband is het ook tekenend dat Chaillou de Waalse synode in 1674 de vraag voorlegde, of hij kinderen van “pauzegezinden” mocht dopen. De Vlissingse predikant Hulsius werd opgedragen hem te antwoorden dat hij zich moest houden aan besluiten van vroegere Franse synoden (1563 en 1582), die niet afweken van hetgeen de Nederlandse kerken in 1618 hierover hadden besloten. Chaillou doopte dus niet iedereen en Europese kerkbesluiten kregen overzee gelding. Een tweede vraag, nl. of huwelijken van niet-protestanten mocht worden bevestigd, verwees de Waalse synode naar de magistraten die daarover in Suriname moesten oordelen.¹¹⁰ De eis van onderricht of geloofsbelijdenis gold niet alleen jongeren maar allen. Het betekende dat men moest instemmen met het onderricht in de gereformeerde geloofsleer.

Immers nog voor de bevestiging en uitzending van de Amsterdamse proponent Christiaan Coninxvelt in oktober 1660 naar Cayenne maakte de classis hem duidelijk dat hij behalve de

1 Acta cl. Amsterdam, 27 juli 1643 en 7 nov. 1644. 7
 1 Hartog, *Mogen de eilanden*, 11. 8
 1 Acta Noordholl. syn., 1670 (art. 7); in: Grothe, *Archief* I, 71. 9
 1 Livre Synodal II, 740. 0

opbouw van Christus' kerk de bekering van de "blinde heidenen" moest bevorderen.¹¹¹ Hij bleek zich behoorlijk te hebben voorbereid. Want hij legde de classis meteen de vraag voor welk doopsformulier hij in Cayenne zou moeten gaan gebruiken. In die tijd was juist dit overzee een heet hangijzer. Zeker in Nieuw-Amsterdam waar de lutherse gemeente zich separaat ging vormen van de gereformeerde. Ongenoegen was er bij Lutherse over het woord "alhier" bij de doopvragen. In het oude formulier stond dit woord niet, zodat doopouders slechts werd gevraagd om instemming te betuigen met de christelijke leer van "de kerk". In het nieuwe doopsformulier ging het om de vraag of ouders zich zouden houden aan de leer van de kerk "alhier", dus van de lokale gereformeerde gemeente. De Amsterdamse classis¹¹² antwoordde Coninxvelt dat hij overzee het nieuwe formulier moest gaan gebruiken. Dit maakt duidelijk dat er geen sprake was van een "kerkelijke omgangsecumeniciteit" (de term is van Frijhoff).¹¹³ Een bewijs dus van confessionalisering in de vorming van overzeese geloofsgemeenschappen.

Bij zijn aankomst in 1661 trof Coninxvelt in Cayenne naar zijn zeggen 26 personen aan die in twist met elkaar leefden. Hij kon er daarom geen kerkeraad instellen en vormde evenals Basselier in Suriname, als publiek persoon de kerkelijke raad in eigen persoon met als rugdekking de Amsterdamse classis voor het uitoefenen van kerkelijk gezag. Zo werd hij door alle kolonisten erkend. Hoewel zijn inspanning om partijen te verzoenen succes had, wensten de kolonisten een andere predikant. Deze wens gaf hij Amsterdam door in een slechts gedeeltelijk bewaarde

1 Acta cl. Amsterdam, 3 aug. en 27 okt. 1660. 1
 1 Acta cl. Amsterdam, 6 aug. 1660. 2
 1 Frijhoff, *Wegen*, 655; vgl. Eekhoff, *Noord-Amerika* I, 207, 3
 en II, 35.

brief.¹¹⁴ Zij vroegen om Petrus Wachtendorp Jr. die ze als predikant te Maes-Bommel in de Nijmeegse classis kenden. Hun verzoek betrof ook de koster en schoolmeester aldaar, Johannes Prions. Deze Wachtendorp bleek in 1663 onverwacht in Cayenne te zijn, maar hij werd in de geloofsgemeenschap niet getolereerd. Coninxvelt schreef de classis dat Wachtendorp met een concubine (uit het vaderland) leefde en een kind verwachtte. De classis reageerde furieus maar kon er weinig aan doen. De Amsterdamse predikant Petrus Gribius die in Brazilië had gediend, vertelde de classis, dat Wachtendorp Jr. om die reden uit zijn kerkdienst was ontslagen en dat de Nijmeegse classis schuldbelijdenis eiste.¹¹⁵ Maar hij vertrok naar Zuid-Afrika waar hij korte tijd later overleed.¹¹⁶ Inmiddels had Coninxvelt veel te lijden gehad van ziekte. Zijn vrouw en kinderen waren daaraan zelfs bezweken. Afgemat verlangde hij naar vervanging. Deze werd na enige moeite gevonden in de persoon van Johannes Overneij.¹¹⁷

Kolonisten waren dus niet zonder meer kerklidmaten. De complexe situatie van de kolonie Essequebo bevestigt dit. In 1615 had Aert Adriaansz. Groenewegen de Spaanse dienst verlaten en sindsdien maakte hij zich verdienstelijk voor het Zeeuws-Londense handelshuis van Pieter Courteen en Jan de Moor. Hij vestigde een kolonie in Essequebo en werd bekend

1 In het GAA is nog een fragment aanwezig dat wordt 4
vermeld onder inv. nr. 213 als een onbekende brief.
Vergelijking van inhoud en historische gegevens toont dat
het een deel van de brief van Coninxvelt aan de classis moet
zijn, daar Coninxvelt op 27 okt. 1660 uit Texel is
weggevaaren en op 1 nov. 1661 in "Cajana" is aangekomen.

1 Extract Acta cl. Amsterdam, 1 mei 1662; Wachtendorps 5
vader was Amsterdams predikant en als student was Petrus
jr. als proponent van de classis toegelaten, zie Acta cl.
Amsterdam, 2 en 30 jan. 1650.

1 Acta dept. cl. Amsterdam, 1 nov. 1667. 6

1 Acta cl. Amsterdam, 6 mrt 1662, 4 april en 25 juni 1663. 7

om zijn goede verstandhouding met de Carib-indianen, sprak hun taal en huwde een hunner. Daarnaast vestigde de WIC later ook een plantage in Essequebo. Beide vestigingen kwamen in 1657 onder de directie van de steden Middelburg, Veere en Vlissingen, met Groenewegen als gouverneur en Cornelis Goliath als oppermagazijnmeester. De directie plande toen een nieuwe kolonisatie-golf.¹¹⁸ De door de Portugezen uit Brazilië verdreven Joodse koopman David Nassy bood zijn diensten daarbij aan en beloofde in januari 1658 slaven te gaan leveren voor de plantages. Uit de kerkelijke acta blijkt dat Cornelis Goliath te Essequebo in 1658 door zijn kerkeraad, nl. te Oost-Kapelle op Walcheren, afgesneden werd van de gemeenschap der kerk. Hij nam daar geen genoegen mee en beriep zich op de Walcherse classis. In zijn brief (aug. 1658) meldde Goliath dat hij om een nederlaag was afgesneden. De classis beoordeelde deze afsnijding echter als gerechtvaardigd. Helaas staat de reden niet vermeld. Uit bezorgdheid om de situatie in Essequebo liet de Veerse predikant Johannes Laovicus of Lodewijcx (al jaren classisdeputaat ad res indicas) zich overhalen om op oudere leeftijd naar Essequebo te gaan, waarop de classis hem voor de tijd van drie jaar uitzond. Een jaar later echter ontving de classis bericht dat hij was overleden. Toen bleek proponent Jan Aertsz. of Johannes Urselius uit Tholen bereid – de stad Tholen was niet echt voor steun aan de kolonie of deelneming in de directie te porren – naar de kolonie te gaan waarbij hij de nodige attestaties vroeg om zich met gezag in Essequebo te kunnen presenteren. Zo vertrok hij in november 1659, ook hij voor de tijd van drie jaar. In 1660 schreef de kerkeraad in Essequebo verheugd aan de classis dat Urselius zijn werk was begonnen, maar ook dat hij in conflict was geraakt met Cornelis Goliath. Voorts werd bericht dat de hongersnood veel mensenlevens had geëist, zodat er van de 15 tot 16 honderd mensen nog maar 3 tot

¹ Roos, *Zeeuwen en de WIC*, 1/36-38.

4 honderd over waren. Goliath wenste lid van de kerkeraad te worden, maar Urselius had dit gelukkig – aldus het bericht – verhinderd. Goliath hoorde er niet bij. Tegelijk had deze kerkeraad een afschrift gezonden van de brief aan de bewindhebbers, want men was zeer ontstemd over de toegestane “verrichtingen van de Joden”. Nauwelijks een jaar later bleek Urselius de kolonie ontvlucht te zijn. Nadat hij op de classis was ontboden, wist hij zich te verdedigen tegen de aantijgingen. De classis wenste na een voorlopig positief oordeel ten aanzien van de predikant van de bewindhebbers te weten wat er zich in Essequibo had afgespeeld. Maar deze wilden alles geheim houden, verlegen als ze zelf waren met Goliath die vanuit Essequibo naar Pomeroon was gegaan en niets van zich liet horen, terwijl zij het idee hadden dat Goliath in Essequibo het oppergezag aan zich trok. Tegelijk zaten zij met David Nassy in hun maag. Deze was tegen alle beloften in met diverse volksgenoten en slaven naar Cayenne gegaan waarvoor de Heren XIX in 1659 hem octrooi bleken te hebben gegeven. Daardoor hadden de directeurs van de steden ook een probleem met Mozes Netto. Namens de kolonisten op Essequibo beschuldigde deze de directeurs ervan dat ze niets voor de kolonie deden omdat er geen slaven werden aangevoerd.¹¹⁹

In 1661 moest Urselius schuld belijden voor zijn overhaaste vertrek – het herinnert ons aan Jan Hermansz. in 1619 – maar de classis adviseerde hem het hoofd in de schoot te leggen ten aanzien van de beschuldigingen.¹²⁰ Goliath overleed in 1661 en de met het Londense handelshuis verbonden Groenewegen in 1666. Toen was inmiddels de oorlog met de Engelsen ontbrand met als gevolg dat de kolonie werd geplunderd en vernietigd.

1 Netscher, *Geschiedenis*, 71-75. 9
 1 Acta cl. Walcheren, 22 aug., 17 okt., 7 en 14 nov. 1658, 28
 aug., 1 sept. 1659, 12 aug., 2 en 16 dec. 1660, 11 en 27 jan.,
 17 en 24 febr. 1661. 0

Met Crijnssen kwam daar bij de herovering de vlootpredikant Abraham Westhuysen die er kinderen doopte. Zelfs dus vanuit het vaderland keek de kerk en de classis toe of personen wel tot de kerkgemeenschap overzee konden behoren.

Evangelie-verbreiding

Bracht het stichten of planten van een beperkte kerkgemeenschap met zich mee dat gereformeerden niet uit waren op uitbreiding van het christendom, of waren er factoren waarop zij geen invloed hadden die deze uitbreiding belemmerden?

In Guinee hadden ziekentroosters de handen vol aan de verzorging van Europeanen die tegen het Afrikaanse klimaat en milieu niet waren opgewassen. Het WIC-personeel werd volgens de Duitse artsen Brun¹²¹ in 1618 en Hemmersam¹²² in 1639-1645 voortdurend geteisterd door een afzichtelijke wormziekte. Daardoor was het ziekte- en sterftcijfer onder hen zeer hoog, waarom deze kust wel het “kerkhof der blanken” werd genoemd.¹²³ Daarbij kwamen dan nog de grote frustraties van de ziekentroosters veroorzaakt door losbandig gedrag van vele Europeanen, militair- en handelpersoneel. Toch waren juist dezen over het algemeen te spreken over de arbeid van ziekentroosters. Het optreden van o.a. Adriaen Louwerens (1642-1646) is daar een goed voorbeeld van. Van der Wel was daarover breedspakiger dan zijn voorganger Ruychaver. Daardoor weten we o.a. dat Louwerens’ frustraties oorzaak werden van zelfmoord. Toen men hem verstrengeld in repen van zijn laken in zijn kooi aantrof, veroorzaakte dit een schok bij

1 Brun, *Schiffahrten*, 47; vgl. Frijhoff, *Wegen*, 527-529; 1
Joosse, *Scoone dingen*, 258-261. 2
1 Hemmersam, *Reise*, 81. 2
1 Van Goor, *Nederlandse Koloniën*, 120. 3

allen omdat nooit enige aanmerking was gemaakt op zijn gedrag of werk. Ieder betreurde volgens Van der Wel zijn dood zeer.¹²⁴

Toch had men de intentie om ook de niet-Europese bevolking met het evangelie of de gereformeerde religie te bereiken. Vanaf het begin bleek de calvinist De Moucheron dit voor ogen te hebben en met hem Louis d'Herde. Juist daarvoor was hij immers naar El Principe meegegaan. Na zijn terugkeer meldde hij de ontberingen die hij had geleden: ziekte en verlies van zijn boekenbezit. Zijn "zware krankheid" had hem in Brest 140 gulden gekost en zijn gezin had hij moeten achterlaten (mei 1598 tot mei 1599). Dit alles vormde voor hem een belemmering om opnieuw te worden uitgezonden, ook al ging hem de bekering van de "heidenen" overzee ter harte. Want hij was gegaan "op hope van de voortplantinge des Evangelijs".¹²⁵ Met andere woorden, zijn dienst of evangelieprediking overzee moest niet ten koste van zijn gezin gaan. Eerst zouden er dan betere condities moeten worden gegarandeerd.

Bij de uitzending van Isaïc Tiaeus werd zijn taak door de kerk verwoord. Hem werd ingescherpt dat hij niet alleen op zee en overzee in het fort, maar ook aan de ongedoopten in Guinee de predikatie van Gods Woord met bijzondere uitleg "aen de consciëntien" moest verzorgen en voorts aldaar zoveel mogelijk ook de sacramenten, doop en avondmaal, moest bedienen.¹²⁶

De Waalse synode had in dezelfde zin gesproken ten aanzien van De la Leine. De woordkeus is opvallend; het ging haar

1 Ratelband, *Dagregisters*, 174. Opvallend is het dat niet Ruychaver maar Van der Wel notities geeft omtrent ziekentroosters en hun werk, zie Ratelband, *Dagregisters*, 71, 89, 95, 133, 146 en 174.

1 RAZ, Rekenkamer Geestelijke Goederen, inv. nr. 24782 (augmentum).

1 Acta cl. Amsterdam, 21 aug. 1625; vgl. Frijhoff, *Wegen*, 526.

Door huiselijk onderricht zou men hen kunnen overtuigen van het ware geloof, evenals door het tonen van goed gedrag. Hetzelfde gold volgens hem de Indianen, “que Dieu a fait naitre libre et qui ne peut souffrir d’estre rudoyé la bonne odeur de l’Evangile sa grace, ils tachent de les retirer de son impieté et de sa profonde ignorance”.¹³⁰

In 1660 spraken de patroons van Tobago aan het adres van de Waalse synode uit dat ze een goede oogst voor kerkopbouw verwachtten. Ze zagen “een open deur” voor het evangelie onder de bevolking van Tobago die voor een deel uit Europeanen (200 à 600) en verder uit een onbekend aantal Indianen bestond. Vandaar dat zij de Waalse synode om Chaillou vroegen. Deze bracht vervolgens steeds verslag uit aan de synode. Daardoor voorzag hij De Rochefort van materiaal voor diens “Tableau”. Na zijn heruitzending verzocht hij de synode en De Rochefort om hem het noodzakelijke catechese-materiaal voor de Indianen te leveren, maar hij zal er weinig mee gedaan hebben daar hij drie jaar later naar Suriname bleek te zijn vertrokken vanwege het verlies van het eiland voor de Nederlanders.

Ook over de methode werd nagedacht. Een duidelijk patroon van aanpak komt in dit opzicht naar voren. Tegelijk tekent zich hier het probleem af aan de hand waarvan de invloed van het christelijke geloof kan worden gemeten. De Franse missionaris Biet ergerde zich bij zijn komst in 1652 op Cayenne eraan dat hij daar nog geen bewijs vond van de verbreiding van het christelijke geloof. Want er waren, zo schreef hij, geen kruisen noch reliquien achter gebleven; zelfs geen omheinde ruimte voor een christelijke begraafplaats en dat achtte hij een schande. Vandaar dat Nederlanders naar zijn oordeel niets aan “zending” deden.¹³¹

1 De Rochefort, *Tableau*, 131y. 3
 1 Biet, *Voyage*, 79. 3

0
 1

Maar onafhankelijk van elkaar beschouwden predikanten het geloofsonderwijs als het middel tot bekering. Laurentius Benderius vroeg in 1645 op Guinee om een schoolmeester, aan welk verzoek gouverneur Ruychaver graag meewerkte. Deze kwam er, maar vond dat er boeken in het Afrikaans zouden moeten zijn om zijn werk te kunnen doen onder de jongeren. Dit had tot gevolg dat hij zijn aandacht beperkte tot de noodzakelijke verzorging van Europeanen.¹³²

Michaëlius had al eerder (in 1628) in Guinee eenzelfde plan geopperd voor de bekering van de Afrikaanse bevolking, maar het contact werd belemmerd door taalproblemen.¹³³ Hemmersam bevestigd dit. Want naar zijn oordeel hadden Spanjaarden noch Portugezen de bevolking van hun heidens leven vervreemd. Daarom waren de Nederlanders in Guinee met een school begonnen. Jongeren moesten leren lezen, bidden en tot een “godzalig” leven worden gebracht. De Nederlandse taal vormde daarvoor de barrière. Bovendien was de bevolking niet ontvankelijk voor aansporingen om haar feesten en offers te veranderen, zij het met deze concessie dat ze deze voortaan hield op de feestdagen van de Nederlanders, op zondagen dus.¹³⁴

Op Curaçao was het Beaumont die om een schoolmeester vroeg. Deze moest het Spaans machtig zijn. Later maakte predikant Volckering zelf zich deze taal eigen om zich tot de Indianen te kunnen richten.¹³⁵

Zoals De Rochefort schreef over opleiding van Indianen middels het opnemen in eigen huisgezin, zo plande Basselier in Suriname een opvangtehuis van jongeren om hen te kunnen onderrichten. Maar hij ondervond dat de oudere Indianen,

1	Frijhoff, <i>Wegen</i> , 525 en 532	³	2
1	Frijhoff, <i>Wegen</i> , 764, 784vv; vgl. Eekhof, <i>Michaëlius</i> , 133v.	³	3
1	Hemmersam, <i>Reise</i> , 60v.	³	4
1	Hartog, <i>Mogen de eilanden</i> , 53-55.	³	5

inzonderheid de moeders van de jongeren daarvan niet gediend waren. Ze waren niet van plan hun Indiaanse religie op te geven. Basselier begon zich daarin te verdiepen om de Indianen beter te leren kennen.¹³⁶

Het effect bleef in deze periode in de diverse gebieden van West-Indië gering. De handelsoorlogen veroorzaakten veel vlagwisselingen. In Guinee maakte ziekte en de korte diensttijd duurzaam resultaat van grotere omvang onmogelijk. Onder de Galibi-Indianen op Cayenne bleek dat de bevolking niet van zins was eigen religie op te geven of ook maar voor een deel te veranderen. Toch werden Indiaanse kinderen, zo op Curaçao, gedoopt en mulatten op Guinee. De ziekentrooster-dichter Steendam, zelf met een negerin of mulattin Helena gehuwd, bezong zijn vriend Gelendonck, leerling vermoedelijk van Benderius en zoon van een blanke en een negerin.¹³⁷ Maar daar bleef het dan wel bij.

Het waren individuele overgangen tot het christelijke geloof. Het bleek Nederlandse en Franse of Waalse predikanten en Nederlandse ziekentroosters destijds dat de taal en de religie de grote struikelblokken waren evenals de onontvankelijkheid van de overzeese bevolking. Zij dachten een getuigenis van het evangelie neer te zetten door het opbouwen van een eigen geloofsgemeenschap en de schoolvorming van jongeren. Zij zochten geen massale bekeringen, doch beoogden slechts een individueel-persoonlijk rekenschap kunnen geven van het lezen en verstaan van de Bijbel, anders gezegd: een persoonlijke geloofsbelijdenis.

Conclusies

1	Brief Basselier, 16 jan. 1676, in: Van der Linde, <i>Surinaamse suikerheren</i> , 200-202.	3	6
1	Frijhoff, <i>Wegen</i> , 536.	3	7

WIC-documenten -voorzover bewaard gebleven -, beschrijvingen van Compagnie-verrichtingen (o.a. van De Laet) en brieven van WIC-directeuren (o.a. van Ruychaver) geven in het algemeen slechts sporadisch notities betreffende kerkzaken. De WIC-Kamers en patroons hebben zich in deze periode vrijwel uitsluitend bezig gehouden met de monsterring van ziekentroosters, schoolmeesters en predikanten ten behoeve van de hier besproken gebieden in West-Indië. Zij gaven de kerk de nodige ruimte voor de uitzending van deze “kerkelijken”. In gezamenlijk overleg (zo in 1647) werd het benodigde aantal ziekentroosters en predikanten voor West-Indië vastgesteld, daar deze in het algemeen door de WIC werden gefinancierd. Predikanten in de kolonies op de Wilde Kust (Cayenne, Suriname) moesten echter zoveel mogelijk zelf in hun levensonderhoud voorzien, waarom hen plantages werden toegekend, terwijl Europeanen zich op Sint Eustatius persoonlijk voor een deel van het levensonderhoud van de predikant garant stelden.

Vooral de predikanten maakten zich druk om hun “arbeidsvoorwaarden”. Levensonderhoud en boekenbezit achtten zij van vitaal belang. Zij waren tot ontberingen bereid, maar het martyrrium zochten zij niet, zo bijv. D’Herde in Guinee, Basselier in Suriname en Coninxvelt in Cayenne. Opvallend is dat de meeste predikanten bij hun uitzending nog ongehuwd waren. Om financiële redenen maakte de WIC gebruik van proponenten die vervolgens overzee of in het vaderland tot predikant werden bevorderd.

Bij uitzondering ontstond een bevoegdheidsconflict omtrent de beroeping van predikanten, zoals tussen patroon Van Rhee en de Walcherse classis. In de kolonie Berbice deed zich dit voor tussen de directeur en de predikant Charles de la Leine. Dankzij de houding van de Waalse kerk (Vlissingen) en Waalse synode kon Van Rhee zijn zin doorzetten. Deze synode stelde overigens

slechts één deputaat ad res occidentales aan, Charles de Rochefort in Rotterdam.

De WIC-Kamers beperkten zich derhalve tot de financierings van de kerk, terwijl de kerk zich bezighield met de vraag naar de geschiktheid van kandidaten voor de arbeid, en met het werk van de “kerkelijken”.

De classes Amsterdam en Walcheren belastten de predikanten en ziektentroosters met de ontwikkeling van het kerkelijke leven overzee. De calvinistische bewindhebbers en patroons met hun vertegenwoordigers overzee verzetten zich daar niet tegen, zij schiepen daarvoor de mogelijkheden. Predikanten en ziektentroosters organiseerden vooral de godsdienstoefeningen die werden gesepareerd op grond van de voertaal, Frans of Nederlands. Waalse en Nederlandse predikanten waren gezamenlijk voor beide verantwoordelijk. Zodra een kerkelijke bestuur of kerkeraad kon worden ingesteld, benoemde de predikant (Basselier in Suriname en IJsebout in Elmina) ouderlingen uit de aanwezige WIC-autoriteiten op basis van hun geloofsbelijdenis. Slechts op Curaçao wenste de directeur de voorzitter te zijn van de kerkelijke raad. In Essequibo werd het Goliath onmogelijk gemaakt te participeren in de kerkeraad. Predikanten overzee hadden geen zitting in de politieke raad of bedankten voor het lidmaatschap (Basselier in Suriname).

Hoezeer predikanten, ziektentroosters en schoolmeesters een publieke functie hadden, kolonie en kerk vielen niet per definitie samen. Duitse en Engelse liefhebbers van “de” religie konden slechts op grond van de gereformeerde geloofsbelijdenis deelnemen aan de avondmaalsviering (o.a. in Guinee, op Curaçao) in de kerkgemeenschap. Daardoor bleef het aantal lidmaten vrij gering. De predikanten waren primair gericht op de bekering, doop en geloofsbelijdenis van Europeanen: de vorming of vergadering van een geloofsgemeenschap. De kerk werkte zo aan de uitvoering van een bekeringsprogram ten aanzien van geloof, onderwijs en moreel gedrag. Gegevens over

de nadruk op zondagsheiliging tonen dit aan: het ging predikanten om de godsdienstoefeningen (Guinee en Suriname). Voortdurend was dan ook de vraag aan de orde of, en zo ja waarom, kinderen van “pausgezinden” en uit onwettige verhoudingen tussen Europeanen en de overzeese bevolking konden worden gedoopt, welke vraag negatief werd beantwoord (op Curaçao door Backer, in Angola door Van der Burgh, in Suriname door Chaillou). Onderwijs werd als het middel beschouwd dat tot bekering zou leiden.

De WIC voerde geen eigen schoolpolitiek. De schoolzaken werden door het kerkelijke personeel behartigd, slechts door de WIC gefinancierd. Op initiatief van de predikanten (bijv. in Guinee en op Curaçao) werden schoolmeesters uitgezonden.

De kerk hield zich (zelfs primair) bezig met de bekering van Europeanen en niet-Europeanen. Predikanten gingen uit van een collectief-kerkelijke opdracht tot evangelieverkondiging en bekering, zodat zij zich niet persoonlijk of individueel voor het heil van de overzeese bevolking verantwoordelijk achtten en verlieten daarom het gebied na een korte – veelal vierjarige – diensttijd.

Allerlei factoren stonden effectivering van dit beperkte programma in de weg en verhinderden het bereiken van resultaat. Politiek gezien bemoeilijkten de oorlogen en de voortdurende rivaliteit tussen de christelijke Europese naties de opbouw van het kerkelijk leven. Het wisselende bezit van het eiland Tobago is daarvan een duidelijk voorbeeld. Maar ook financieel-economische en sociale factoren speelden een geduchte rol: het vierjarige kontrakt met het kerkelijke personeel en de grote sterfte en de ziekte van predikanten en ziekentroosters (m.n. in Guinee).

Culturele factoren, zoals de taal, en de overzeese godsdiensten speelde daarbij al evenzeer een negatieve rol. Slechts moeizaam kon men (Basselier in Suriname en Volckering op Curaçao) met de overzeese bevolking communiceren en deze

bevolking (o.a. de Galibi-indianen in Cayenne en de Carib-indianen in Suriname) was niet bereid de eigen religie op te geven, hoogstens haar enigszins te wijzigen (zo in Guinee).

Voor wat het kerkelijke personeel betreft, waren de grootste belemmeringen gelegen in ziekte en levensonderhoud. Slechts een enkele keer was gedrag (overspel) reden voor ontslag, terwijl De Meij vanwege bedenkingen tegen zijn onderricht werd teruggeroepen. Meer dan eens keerden ziekentroosters en predikanten ontmoedigd naar het vaderland terug om reden van tegenwerking die was ondervonden van de zijde van het scheepspersoneel en de overzeese bevolking (Jan Hermansz. in 1619 uit Guinee en Johannes Urselius in 1661 uit Essequebo). Anderzijds waren er diverse kerkelijken als Basselier en IJsebout die meenden met vrucht te hebben gewerkt. Te denken valt daarbij aan het onderwijs door Backer op Curaçao gegeven en voortgezet door De Rochefort.

Kortom, terwijl de kerk behoorlijk ruimte kreeg voor de uitzending van zowel ziekentroosters en schoolmeesters als ook (al dan niet academisch gevormde) predikanten naar West-Indië en voor de uitvoering van haar bekeringsprogram, de calvinisering of godsdienstige omzetting van de samenleving op zee en overzee, waren in deze periode de oorlogen en rivaliteit tussen de Europese naties alsook het collectieve roepingsbesef van predikanten, gebrek aan continuïteit en de onontvankelijkheid van de oudere niet-Europeanen voor de gereformeerde religie de belangrijkste oorzaken van de moeizame ontwikkeling en de geringe uitbreiding van de gereformeerde geloofsgemeenschap in de hier besproken gebieden van West-Indië.

Bijlage: ziekentroosters en predikanten in West-Indië

jaar	naam	functie	classis
<i>vestiging onbekend:</i>			
1628	Lambertus Latomus	predikant	Amsterdam

1636	Jan Claesz van der Burch	
ziekentrooster		Amsterdam
1637	Gerrit Cornelisz Metselaer	
ziekentrooster		Amsterdam
	Jeremias Hamel	ziekentrooster
	Amsterdam	
	Johannes Egnian	ziekentrooster
	Amsterdam	
1638	Evert Eduards	ziekentrooster
	Amsterdam	
	Cornelisz Jacobsz Ceurmaker	
ziekentrooster		Amsterdam
	Gerrit Wesselsz van Saerdam	
ziekentrooster		Amsterdam
	Pieter van der Linde	ziekentrooster
	Amsterdam	
1639	Symen Jansz van Saerdam	
ziekentrooster		Amsterdam

GUINEA

1598	Louis d' Herde	predikant	Walcheren
1615	Meynart Asswerus	ziekentrooster	
	Amsterdam		
1616-1619	Jan Hermansz.	predikant	Amsterdam
1625-1628	Jonas Michaëlius	predikant	Amsterdam
1625	Isaïc Tiaeus	predikant	Amsterdam
1630-1632	Everardus Bogardus	ziekentrooster	
	Amsterdam		
1629(?)-1637		Laurentius Benderius	
	predikant		
1636-1637	Antonis Bottelier	ziekentrooster	
	Amsterdam		
1636 en 1638		Isaïc Abrahamsz.	
	ziekentrooster	Amsterdam	

1637	Pieter Douwensz. Amsterdam	ziekentrooster	
1638	Pieter Willemsz. Amsterdam	schoolmeester	
1639-1645	Meyndert Hendricksen Amsterdam		predikant
1640	Pieter Fransen Amsterdam	ziekentrooster	
1641	Abraham Isaacz Amsterdam	ziekentrooster	
1641	Lenardt Jansz Amsterdam	ziekentrooster	
1641, 1642-45		Adriaen Louwerens Amsterdam	
	ziekentrooster		
1644	Jacob Cornelisz Amsterdam	ziekentrooster	
1644-1645	Pieter Dircx Amsterdam	ziekentrooster	
1645-1647	Cornelis Jacobsz.	ziekentrooster	
1645	Jacob Jacobsz Steendam		
	ziekentrooster	Walcheren	
1646	Albert Aldertsen	ziekentrooster	
1654-1655	Johannes Steenlant Walcheren	ziekentrooster	
1655	Martinus Westerwijck	proponent	Walcheren
1657	Johannes Schilperoordt Amsterdam		predikant
1666	Henricus Benningus,	predikant	
1666	Bartolomeus IJsebout	predikant	Amsterdam
1667-1671	Cornelius Rouwenier	predikant	Amsterdam
1667	Augustijn Pietersz. Amsterdam	ziekentrooster	
1671-1672	Abraham Oudewater	predikant	Amsterdam

1630	Johannes Petrus Mijlijer Walcheren		predikant
1648(?)-1649	predikant	Charles de Rochefort La Rochelle	
1660	Arnoldus Oosterharen	predikant	Walcheren
1660-1668	François Chaillou	predikant	Walcheren

Curaçao (1634-)

1635	Casper Hermansen Adriaen Martensz.	ziekentrooster ziekentrooster	
1638	Frederik Vitteus	predikant	
1640	Jansz van Haerlem	ziekentrooster	
1640-1641	Jonas Aerisz	predikant	Amsterdam
1641-1648	Johannes Corn. Backer Amsterdam		predikant
1649	Johannes Walraven Amsterdam	ziekentrooster	
1649-1650	Charles de Rochefort	predikant	La Rochelle
1659	Adrianus van Beaumont Amsterdam		predikant
1664	Gerrit Volckeringh	predikant	Amsterdam
1668-1677	Philippus Specht	predikant	Amsterdam

Sint Eustatius

1643	Johannes de Meij	predikant	Walcheren
1646-1650	Frans van Wijngaarden Walcheren		predikant
1650-1663	Claude van Beverhoudt Walcheren		predikant
1663-1666	Abraham Polzius	predikant	Walcheren

Sint Maarten

-1663	Claude Beverhoudt	predikant	Walcheren
1664-1666	Servatius Clavius	predikant	Walcheren

Summary

This contribution investigates the WIC policy with regard to the protestantization of its possessions in the Caribbean and the South American continent. Was the Reformed Church given the opportunity to work among the indigenous population besides caring for the European settlers? And did state (WIC) and church attempt to model public and private life in the colony according to Calvinist standards or were they satisfied with providing for religious personnel and services? In fact, the church sent out numbers of ministers and “comforters of the sick”, who tried to bring about the protestantization of the whole population and the conversion of society. However, the continuous wars with Portugal and England, the lack of missionary enthusiasm among the religious personnel and the reluctance of the indigenous population to accept the Christian faith caused these attempts to remain largely futile.

Church and Mission in Dutch Brazil 1630-1654
(Some notes on sources and historiography)

F.L. Schalkwijk

During the second quarter of the 17th century (1630-1654) the Dutch occupied the northeastern part of Brazil, the so-called “Nordeste”.¹ During the first years (1630-1636) the Portuguese resisted the invaders (1630-1636). This was followed by a period of resignation under the benevolent leadership of Count John Maurice of Nassau-Siegen (1637-1644).² The period ended with the revolt of the Luso-Brazilians, the expulsion of the Dutch and the restoration of Portuguese dominion (1645-1654). The Christian Reformed Church grew, flourished and faded with Dutch political supremacy;³ once the Portuguese were restored to power there would be no place for Protestant subjects.

-
- 1 In this study the term “Nordeste” will be used in this specific sense. The following abbreviations have been used: **ARA** = Algemeen Rijks Archief (the general archives in The Hague); **GAA** = Gemeente Archief Amsterdam (the municipal archives of Amsterdam); **OWIC** = Oude West Indische Compagnie (the first West India Company); **DNR** = Documentatieblad Nadere Reformatie; **DZOK** = Documentatieblad voor de Geschiedenis van de Nederlandse Zending en Overzeese Kerken; **RIAP** = Revista do Instituto Arqueológico, Histórico e Geográfico Pernambucano; **RIHGB** = Revista do Instituto Histórico e Geográfico Brasileiro.
 - 2 For one testimony of Nassau’s leadership, cf. the Rev. Soler: “...general si sage, si vertueux et si craignant Dieu” (March 15, 1637 in *ARA-OWIC* 52). On the letters written by Soler, see H. Bots in *Forum Litterarum* 1984, 169-180.
 - 3 Consistories were organized from 1630 onwards. The Classis of Brazil was formed in 1636 and was the only Dutch colonial presbytery at this time. In 1640 the comforter of the sick Hendricks came from as far as African Guinea in order to be examined and ordained by the Brazilian classis. A synod, composed of the classes Pernambuco and Paraíba, existed from 1642 to 1646, but was never recognized by the Dutch authorities. Between 1647 and 1648 there was only one classis; after this, until 1654, there were only consistories.

The number of both original documents and later discussions of them is very large.⁴ The present article focuses on the early-modern and modern ecclesiastical historiography of Dutch Brazil, as written by insiders and outsiders. The best general introduction is C.R. Boxer's *The Dutch in Brazil, 1624-1654*.⁵ J.A.G. de Mello published extensively about this period.⁶ The number of ecclesiastical documents and contemporary pamphlets referring to church matters from the period is also large. First some observations on the unpublished sources will be made, followed by accounts of the published sources before and after 1700. The article concludes with some possibilities for further research.

Manuscripts

In spite of the wealth of information available, it seems curious that a large part of the unpublished manuscripts has thus far hardly been used in a systematic investigation of the church and its missionary activity. The richest archives can be found in the Netherlands, in Amsterdam and The Hague, but also in Middelburg, Utrecht and other towns.⁷

-
- 4 José Honório Rodrigues: *Historiografia e Bibliografia do Domínio Holandês no Brasil* (Rio de Janeiro: Imprensa Nacional, 1949). This is the best annotated bibliography on this period, including 1098 titles! See also M.A.P. Meilink-Roelofs, ed.: *Dutch authors on West Indian History: a historiographical selection* ('s-Gravenhage: Nijhoff, 1982).
 - 5 C.R. Boxer: *The Dutch in Brazil, 1624-1654* (Oxford: Clarendon, 1957; Portuguese edition: São Paulo 1961; Dutch edition: Alphen a/d Rijn 1977). Cf. also the following studies by Boxer: *The Dutch Seaborne Empire* (London 1965); *Salvador de Sá and the Struggle for Brazil and Angola* (London 1952; Portuguese edition: São Paulo, 1973); *The Portuguese Seaborne Empire* (London 1969).
 - 6 José Antônio Gonçalves de Mello: *Tempo dos Flamengos* (Rio de Janeiro: Olympio, 1947; 2nd edition Recife: SEC, 1978). See also notes 60 and 61. below. The term "Flamengos", meaning "the Flemish", is used widely in the "Nordeste" to denote the Dutch invaders. "To see a Fleming at midnight" still means "to startle".
 - 7 See F.L. Schalkwijk: *Igreja e Estado no Brasil Holandês, 1630-1654* (São Paulo: Vida Nova, 1989, 2nd ed.) 463-471.

The municipal archives of Amsterdam (“Gemeente Archief Amsterdam”) hold a large amount of material, among others the archives of the consistory of the Reformed church in Amsterdam, the archives of the deacons of that church, and the archives of the classis or presbytery of Amsterdam. These are all of immense importance. The latter collection contains the minutes of the classis of Amsterdam, the register of the permanent classical committee which managed overseas matters (the so called “Deputies ad res indicas”), volumes containing their letters as well as classical extracts, and a folder with documents received.⁸ In this collection is also to be found (a transcript of) the baptismal register of the Reformed church in Recife.⁹ More documents from the period may be found in other sections of the Amsterdam archives; several are bound together with letters from East India.¹⁰

The second largest source is to be found in The Hague. Though the General Archives (“Algemeen Rijksarchief”) do not possess specific collections of ecclesiastical material, there are nevertheless numerous letters and church minutes. Moreover, many resolutions concerning religious matters were registered, especially those in the archives of the West India Company (the “Oude West-Indische Compagnie”), responsible for the Dutch invasion in northeast Brazil.¹¹

8 Minutes of the Deputies ad res indicas, in the archives of the Classis of Amsterdam: 33, 39, 40, 47, and 88.4.

9 Published by C.J. Wasch, ed: “Register van de namen der Kinderen die alhier op ‘t Reciff en om-gelegen plaetsen gedoopt sijn, gelijk meede de namen van de ouders ende ooc vande Getuygen die over den Doop gestaen hebben,” in: *Algemeen Nederlandsch Familieblad* 5 (1888) en 6 (1889). Cf. e.g. the registration for September 20, 1634: child Domingo Fernandus; parents Domingo Fernandus Calabar(a) and his wife Barbara Cardoza.

10 In the archives of the Classis of Amsterdam, number 54.

11 In ARA-OWIC 1-76. General documents frequently contain religious information, while specifically religious documents contain much general information, such as the Rev. Soler’s letter of July 7, 1636 to the Chamber of Zealand, where he mentions 83 sugar mills, 6 milling (in ARA-OWIC 51).

Besides the manuscripts mentioned above, the General Archives in The Hague contain at least five other collections containing important ecclesiastical information. These are respectively a fragmentary collection of the minutes of the West India Company Chamber of Amsterdam, the resolutions of the Chamber of Zeeland, the minutes of the principle participants' meetings of the Chamber of Zeeland,¹² as well two other collections: "Scattered West India Documents" (VWIS) and "Acquisitions" (Aanwinsten).¹³ In addition, the archives of the States General contain official letters from Brazil to Holland (including the Nassau letters, 1637-1644), with administrative, military, economic, social and also religious information concerning the "Nordeste".¹⁴

In Brazil itself very few manuscripts from the period are extant, although there are two large collections of transcripts of documents from The Hague. One is to be found in the Brazilian Historical Society (Instituto Histórico e Geográfico Brasileiro), based in Rio de Janeiro. This is the "Caetano Collection", mostly transcripts and translations from the archives of the government of the Dutch Republic (the archives of the States General). The other collection is to be found in Recife: the stately "Higino Collection" in the Pernambuco Historical Society (Instituto Arqueológico, Histórico e Geográfico Pernambucano). Among others, this collection contains copies of the letters sent by the so-called "Heeren XIX", the directors of the West India Company ("Register van Uitgaande Brieven").

12 Respectively ARA-OWIC 14-17; 20-27; 34-38.

13 Among the VWIS (= "Verspreide West Indische Stukken" can be found the *Journal* on the Paraíba churches by the Rev. Stetten, which is the oldest pastoral report in South America. The "Aanwinsten" contain the letter by the Rev. Soler of May 9, 1637, in A. Buchelius "Libro de Professoribus" in ARA-Aanwinsten 1882, A VI 8.

14 In ARA-AStG 5751-5765. Such as in S. Carpentier: *Rapport* July 2, 1635, in ARA-AStG 5757: six pastors. Or in H. Hamel, c.s.: *Rapport* 1647, in the Royal Library, The Hague, KB 76 A 16: house visitation before the Sunday on which the Lord's Supper was to be held.

There are also volumes of copies of the documents sent from Brazil to these nineteen directors (“Brieven en Papieren uit Brazilië”). And finally there are the volumes called “Daily Minutes” (“Dagelijkse Notulen”), containing the minutes of the Supreme Government meetings in Recife, the capital of Dutch Brazil. All copies were transcribed from bundles of documents in the The Hague archives.¹⁵

It might be conjectured that the Rio and Recife collections contain all the pertinent documents preserved in the General Archives of The Hague. But the “Higino Collection” itself shows that not all records were transcribed: various “etcetera’s” point to sections considered of minor importance by the copyist. In addition, a closer look at the West India Company collection in The Hague shows that entire documents were omitted. These omissions may not be important, yet they are interesting enough in terms of social, economic, political and ecclesiastical history. For instance, we find the minutes of an unknown ecclesiastical meeting held in Paraíba on September 9, 1642. There is also an interesting list of books in the Recife storage dated June 9, 1645. Nevertheless, the Brazilian collections have become all the more important for Dutch researchers since it has been shown that some manuscripts have disappeared from the boxes in The Hague. By putting the contents of the Recife collection in chronological order, it can be established with near certainty which documents are missing from the boxes in Holland. A similar case is the National Library in Rio de Janeiro, where a document dealing with the same topic was consulted in 1972, but could not be traced some years later during a second visit. The Archives have been advised about this unfortunate incident. The next in line in importance after the archives of Amsterdam and The Hague are those of Middelburg and Utrecht, which

15 Letters to Brazil, copied from ARA-OWIC 8-10. Letters from Brazil, transcribed from ARA-OWIC 49-67. Daily Minutes from ARA-OWIC 68-76.

contain documents of ecclesiastical and missiological interest. The Archives of the province of Zeeland are located in Middelburg, a town on the former island of Walcheren. Although many valuable documents were undoubtedly lost during World War II, the archives of the classis of Walcheren contain important information, concerning in particular the short Dutch occupation of the then Brazilian capital, Salvador, in the Bahia de Todos os Santos (1624-1625).

It is natural that Middelburg, as the capital of a seafaring province and home base of the Company's Zeeland chamber, still keeps archives relating to overseas history. It is less obvious that an inland town such as Utrecht should do so. Yet Utrecht paid much attention to colonial churches, basically as a result of the interests of the Dutch puritan professor of theology, Voetius. These archives hold the most comprehensive collection of minutes of the Brazilian presbytery, on which the well-known publication of the "Acta Classis Brasil" by J.A. Grothe is based.¹⁶ Other minutes have recently been found in The Hague: those of the first Paraíba classis which convened in September 1642, the minutes of the last Synod, held in January 1646, and the minutes of the last classical meetings, held in January 1647 and May 1648.¹⁷

Other archives in the Netherlands contain much less material, though they are of some interest. In the first place, five regional archives in the province of South Holland must be mentioned. These are the central archives of the Reformed church in the Netherlands and the archives of the Royal Family, both located in The Hague, the archives of Delft and Rotterdam, and the library of the University of Leiden. Also of interest are several

16 J.A. Grothe (ed), *Archief voor de Geschiedenis der Oude Hollandsche Zending*, t II (Utrecht: Van Bentum, 1885).

17 In the respective ARA-OWIC year boxes. List of 23 classical and synodical meetings, in Schalkwijk: *Igreja* 126. Document VIII in Grothe: *Archief*, is not a Classis resumé, but an "apostille" of government decisions about classical proposals (DN 18/1/1641 in ARA-OWIC 69).

archives in the province of North Holland, such as the provincial archives in Haarlem. When the research for this paper was done, it was not possible to consult the archives in the old Bavo church in Haarlem. The archives of “Zeemanshoop” in Amsterdam did not yield documents of importance. Neither did those of Enkhuizen, while those of Hoorn have been lost by fire, thus frustrating research into the “Tupi catechism”. An investigation of the provincial archives in the northern provinces was not done in vain, since both Leeuwarden and Groningen yielded several important documents. The archives of local churches as the Gasthuiskerk in Zierikzee yielded some material. Most of the scattered archives of the Reformed church, including those of the English as well as the French speaking churches (the latter were the so-called “Walloon Churches”, which consisted mainly of refugees from southern Belgium and France), contain valuable information.¹⁸

A search for other documents (especially the “Tupi catechism”,¹⁹ a short trilingual instruction in Tupi, Dutch and Portuguese) in archives outside the Netherlands did not yield the results desired.²⁰ This does not mean that overseas archives do

18 As the *Liyre Synodal contenant les articles résolus dans les synodes des Eglises Wallonnes des Pays-Bas*, t.I, 1563-1685 (La Haye: Nijhoff, 1896), but also the archives of local Walloon churches, as at Delft.

19 Een eenvoudige ende korte Onderwijzinge uyt Godes Woord, in de Braziliaensche, Nederduytsche ende Portugueesche talen gesteld ende uitgegeven uyt laste ende naame der classicale Kerckelijcke vergadering in Brazilië, met bijgaende formulieren voor doop en avondmaal. Schalkwijk: *Igreja* 317-331. The catechism was registered as “Catechismus Belgico Lusitano Indicus” (Enchusæ 1641) in Joh. Henrici Bottingeri *Bibliothecarius Quadripartitus* (Zürich 1664, 335; information K. Kuiper).

20 Unfortunately of this second Brazilian semi-confessional reformed document not even the text is known. For the first, see O. Reverdin, *Quatorze Calvinistes chez les Topinambous. Histoire d'une mission genevoise au Brésil. 1556-1558* (Geneve/Paris: Jornaal de Geneve, 1957). For the Portuguese text of this “Confessio Fluminense” see D. Ribeiro: *Origens do Evangelismo Brasileiro* (Rio de Janeiro: Apollô, 1937).

not contain valuable documents, as is shown by the copy of a letter by the Rev. Soler in the Bavarian Library in Munich. In Herborn, also in Germany, a hymn written by John Maurice of Nassau can be found. Likewise, there is a copy of the latest document extant which concerns the Reformed church (it dates from nearly forty years after the expulsion of the church from the “Nordeste”) hidden in the Overseas Historical Archives in Lisbon. The document is about “John the Preacher”, a Tapuya Indian in the Recife jail who was about to be deported to Angola.²¹

Contemporary historiography (prior to c. 1700)

Apart from the few publications of primary sources already mentioned,²² there are Dutch and Portuguese books and pamphlets written during and shortly after the period under discussion. The Dutch themselves published much, and frequently referred to and provided information on church matters. For the first years De Laet’s *Verhael* is basic.²³ This is followed up by Barlaeus’ *Rerum*, a somewhat panegyric description of Nassau’s eight years of government.²⁴ Nieuhof wrote about his years of travel in Brazil.²⁵ With regard to the Portuguese revolt, important primary sources are Counselor

21 Schalkwijk, *Igreja*, 316, n127.

22 See note 9 and 17.

23 J. de Laet: *Iaerlijck Verhael van de verrichtingen der geoctroyeerde West-Indische Compagnie...* (’s-Gravenhage: Linschöten Vereniging, 1931-1937; Portuguese edition, Rio de Janeiro 1916-1925).

24 Casparus Barlaeus: *Rerum per Octennium in Brasilia* (Amsterdam: Blaeu, 1647), Dutch edition by S.P. l’Honore Naber: *Nederlandsch Brazilië onder het bewind van Johan Maurits* (’s-Gravenhage: Nijhoff, 1923), Portuguese edition *História dos feitos recentemente praticados durante oito anos no Brasil* (Recife: Fundação de Cultura, 1980, with 55 folio reproductions from the original).

25 Johan Nieuhof: *Gedenkweerdige Brasiliaense zee en lanreise...1640. tot 1649...* (Amsterdam: Meurs, 1682) Portuguese edition, *Memorável viagem...*, from the poor English translation with important notes by J.H. Rodrigues (São Paulo: Martins, 1942).

Haecxs' *Dagboek*, Broeck's *Journal* and Moreau's *Histoire*.²⁶ In addition, many pamphlets concerning Brazil were published in Holland.²⁷

It is clear that the Reformed church looked upon itself as the apostolic and catholic church.²⁸ But in the case of an "invader's church" one needs to see things also through another's eyes²⁹ and hear with another's ears. As in other slave colonies, the population group in Dutch Brazil³⁰ that is most silent in the source material is the African one; the Indian voice is much loud, while the Portuguese are most vociferous. The African slaves made themselves heard to some extent: their independent republic of fugitive slaves bloomed during the war period, when possibilities for escape were greater than before.³¹ Within the occupied region some Africans came to church services and professed to be Reformed Christians.³²

26 Hendrik Haecxs: "Het dagboek van Hendrik Haecxs, lid van de Hoogen Raad van Brazilië (1645-1654)" in *Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap*, Utrecht, t XLVI (1925) 126-303. Matheus van den Broeck: *Journal ofte Historiæse Beschrijvinge...* (Amsterdam: 1651. Portuguese edition in *RIHGB* t 40 1:1-65). Pierre Moreau: *Histoire des derniers troubles du Brésil...* (Paris: Courbe, 1651. Dutch edition *Klare en waarachtige Beschrijving...*, Amsterdam: Hendricksz & Riewertsz, 1652. Portuguese edition: *História das ultimas lutas...*; Belo Horizonte: Itatiaia, 1979).

27 G.M. Asher: *Dutch Books and Pamphlets Relating to New-Netherland, and to the Dutch West India Company* (Amsterdam 1966, repr.).

28 Cf. W. Perkins: *Een Ghereformeerde Catholijck* (Amsterdam: Cloppenburch, 1605) also used in Brazil; 203 copies available in the bookshop of the Company in Recife, June 9, 1645 (29 titles; *Memorie* in ARA-OWIC 60).

29 Cf. E. v.d. Bergh: "Kerk, zending en missie in Zuid-Afrika", in *DZOK* 2, 1 (1995/1) 70f.

30 In 1640 the population of the "Nordeste" was about 90.000. Some 30.000 Portuguese, 30.000 African slaves, 16.000 Indians, 12.000 Dutch (and other northern Europeans) and 1500 Jews.

31 About Palmares, etc. J.A.G. de Mello: "Situação do Negro sob o domínio holandês", in: G. Freyre, e.o. *Novos Estudos Afro-Brasileiros* (Rio de Janeiro: Civilização Brasileira, 1937).

32 Book of Baptisms, see note 9. January 14, 1654 parents: "John Company" and African Dominga.

The Indian voice was clearer from the beginning and grew until approximately two fifths of the Indian population chose the side of the Dutch, while many also opted for the Reformed church. When the Portuguese revolt began, Indian allegiance was tested severely. There was some correspondence between indigenous leaders such as the Reformed Peter Poti and the Roman Catholic Philip Camarão. Eight out of ten letters in the Tupi language have been translated and published.³³ Poti openly declared himself a Reformed Christian, believing only in Christ and unwilling to contaminate himself with idolatry.³⁴ Three years later Poti fell into Portuguese hands, suffered greatly and died. His testimony was published as part of the petition submitted by the Indians to the Dutch central government, in which repatriation to Brazil was requested. Also, they requested protection of the Reformed faith, through which they had come to walk on the road to the kingdom of Jesus Christ.³⁵

The Jews were cautious [but in general applauded the Dutch presence, and praised God for the refuge they had found in the New World. Most of them belonged to Sefardic refugee families from Portugal who had lived in Amsterdam for some time. In 1638 a group of two hundred persons arrived at once. They formed an important middle group due to their knowledge of both Portuguese and Dutch. Four synagogues functioned normally in Dutch Brazil. When it became clear that Nassau might return to Holland, the Jews offered him three thousand

33 In Pedro Souto-Maior: *Fastos Pernambucanos* (Rio de Janeiro: Imprensa Nacional, 1913; separata da *RIHGB* LXXV, 1ª parte). See Schalkwijk: *Igreja* 298-302, esp. note 18. Camarão: "...we resist Luther and Calvin..." in Calado: *Lucideno* II 251; for Calado see note 39 in this article.

34 Original letter in Tupi language written on October 31 (Reformation day!) 1645. Translation into Dutch by rev. Johannes Edwards, in *ARA-OWIC* 62. Pamphlet: *Coppye van een Brasiliaensen Brieff geschreven van Pieter Potty...* (Amsterdam: Lieshout, 1646). Portuguese translation published in Souto Maior: *Fastos* 153-156.

35 Antonio Paraupaba, *Twee verscheyden Remonstrantien ofte vertogen overgegeven aen de Heeren Staten-Generael...* ('s-Gravēnhage: Hondius, 1657).

guilders per year if he would stay. When Recife finally fell, they fled to Surinam and New Amsterdam.

It is not difficult to hear the Portuguese side of the story. In manuscripts, pamphlets and books all aspects of this episode are reviewed, although there are two focal points: politics and religion.³⁶ The short Bahia episode is included in friar Vicente do Salvador's *História*.³⁷ As far as the first years of Pernambuco's occupation are concerned, Coelho's *Memórias* and Freyre's *Nova Lusitânia* should be consulted.³⁸ When the political and religious revolt broke out in 1645, the Luso-Brazilian population of the Nordeste, the so-called "moradores", wrote a *Manifesto*. This manifest was included in the *Valeroso Lucideno*, basically a glorification of the Luso-Brazilian leader Vieira, written by the Roman Catholic priest Manuel Calado.³⁹ Santiago's *História* has little to add, since he copied half of Calado's book.⁴⁰ Friar Raphael de Jesus copied both Calado and Santiago.⁴¹

-
- 36 With some complementary information about reformed people and churches. So in Juan de Valencia y Guzman: "Compendio historial de la jornada del Brasil y sucessos della" (in: *Coleccion de Documentos inéditos para la Historia de España* t LV, 43-200), appears a letter from rev. Sterthenius, reformed pastor in Salvador (p 171ff).
- 37 Vicente do Salvador: *Historia do Brasil, 1500-1627* (São Paulo: Melhoramentos, 1954; repr.).
- 38 Duarte de Albuquerque Coelho: *Memórias Diárias da Guerra do Brasil, 1630-1638* (Madrid: Carrera, 1654; Recife: Secretaria do Interior, 1944). Francisco de Brito Freyre: *Nova Lusitânia. História da Guerra Brasileira* (Lisboa: Galram, 1675; Recife: Secr. de Educação e Cultura de Pernambuco, 1977 with a bibliographical appendix by Dr J.A.G. de Mello).
- 39 Frei Manuel Calado do Salvador: *Valeroso Lucideno e Triunpho da Liberdade* (Lisboa 1648; Recife 1942); Manifesto I:292-309. *Manifest Door d'Inwoonderen van Pernambuco uygegeven tot hun verantwoordinge op 't aennemen der wâpenen tegens de West Indische Compagnie* (Antwerpen: Cruyssen, 1646).
- 40 Diogo Lopes Santiago: *História da Guerra de Pernambuco e dos feitos memoráveis do mestre de campo João Fernandes Vieira...* (1660? Recife: Imprensa Oficial, 1943).
- 41 Raphael de Jesus: *Castrioto Lusitano*. (Lisboa: Craesbeeck, 1679; Recife: Assembleia Legislativo de Pernambuco, 1979).

The Portuguese wanted to expel the Dutch. Religion was their rallying point, though many other factors contributed to the revolt, which was called “the war for divine liberty”. The revolt was supported by the Portuguese governor general in the Brazilian capital of Salvador, who was a bailiff of the Roman Catholic inquisition. However, not all Roman Catholic priests were supporters. The vicar of Cabo, Father Garrido, and sixteen other people sent a petition to the bishop of Bahia, in which they requested that the revolt of the “moradores” be stopped.⁴² The majority, however, preferred to emulate the Night of St Bartholemew of Paris, 1572, or the killing of the Protestants in Ireland in 1641.⁴³ Indeed the 17th century was ferocious.⁴⁴

The historiography after 1700

In this section studies written after 1700 and their interpretation of the events in question are discussed. Later research always has the advantage of additional facts, which earlier authors could not use simply because they did not know them. One such early author is Varnhagen,⁴⁵ who was not able to consult the archives of the first West India Company in The Hague. These valuable documents were later consulted by Wätjen, who in his turn asserted that no ecclesiastical meetings had been held between 1641 and 1644. However, the minutes of four such

42 RIAP 35 (1900) 34, July 8, 1645.

43 Cf. the pamphlet *Portugysen goeden Buyrman* 9 (fictitious printshop in Lisbon: Drucksael, 1649), Neither would there be a place for protestant Indians in their own patria after the Dutch left. P.C. de Andrade: “Memória sobre os Índios no Brasil” (1680? in *Revista do Instituto Histórico e Geográfico do Rio Grande do Norte* VII (1909) 145: “...for them the immunity of the church should be of no avail since they are heretics and public tyrants.”

44 Speaking about Europe in general, G.N. Clark: *The Seventeenth Century* (Oxford: Clarendon, 1931; p. 312) says: “The prevailing note of the theological writings of the century is ferocity”.

45 F.A. de Varnhagen: *História Geral do Brasil antes da sua separação e independência de Portugal*. (São Paulo: Melhoramentos, 1948-1949, 4^a ed.).

meetings have since been discovered; those of another eight meetings held during those years have not been traced as yet. As a result, differences in interpretation occur. Thus Wätjen thought that the absence of minutes proved that the Count of Nassau had not permitted ecclesiastical meetings.⁴⁶

Interpretations as to what, exactly, happened during our period have always varied greatly. This is already clearly reflected in the motto of the Count of Nassau – “Qua Patet Orbis” (as wide as the world) – which appears in the Portuguese edition of Barlæus' “História dos Feitos”. A partisan of the opposing side, Francisco de Brito Freyre, used the same motto in his “Nova Lusitânia”, but chose a negative phrasing: “Qua non patet orbis”. Such differences in interpretation still persist today,⁴⁷ in particular with regard to the degree of religious liberty during the period. Such divergent points of view cannot be reconciled. The situation in that region should be seen in the context of contemporary world history, contextualization being one of the basic requirements in general hermeneutics.

In the Portuguese world, the few writings concerning Brazil that were actually published until appr. 1850 were all somewhat repetitive and triumphant. Jaboatam's *Novo Orbe Seráfico Brasileiro*⁴⁸ and Gama's *Memórias* contain overlapping information.⁴⁹ Although the Dutch episode in Brazil long remained a delicate subject, the Brazilians themselves finally

46 H. Wätjen: *Das Holländische Kolonialreich in Brasilien* (Gotha's-Gravenhage: Nijhoff, 1921; Portuguese edition: 1938) 362.

47 Gilberto Freyre: “Johan Maurits van Nassau Siegen from a Brazilian view point”, in Boogaart: *Prince* 240, “...a Nassau nostalgia...why did he not stay...independent principality here...” (See note 75).

48 Antônio de Santa Maria Jaboatam: *Novo Orbe Seráfico Brasileiro, ou Chronica dos Frades Menores da Provincia do Brasil* (Lisboa 1761; Rio de Janeiro 1858; Recife 1979-1980). Also his “Sermão da Restauração de Pernambuco pregado na Sé de Olinda no ano de 1731”, in *RIHGB* 23 (1860) 365-386.

49 J.B.F. Gama: *Memórias Históricas da Provincia de Pernambuco* (Recife: APE, 1977, 2^a ed.).

began to explore the archives two centuries after the invasion. The first results were the two large collections mentioned above: the “Caetano Collection” in Rio de Janeiro in 1854, followed by the “Higino Collection” in 1886 in Recife. From then on, records concerning the States General of the Dutch Republic as well as the West India Company were available in Brazil.⁵⁰ This sparked several fine publications in Portuguese, especially those by Carvalho⁵¹ and Da Costa.⁵² Da Costa in particular did much to rehabilitate Nassau and put Vieira in a different light than Calado had done.⁵³

José Higino Pereira already called for a study on the Reformed church, but it took some time before his wish was fulfilled. Souto Maior published his translation of the minutes of the Brazil classes in 1915.⁵⁴ Moreira gave some information on the Protestant church,⁵⁵ but the first balanced monograph⁵⁶ was written as late as 1937 by Domingos Ribeiro. Pio provided

-
- 50 José Higino Duarte Pereira: “Relatório” in *RIAP* 30 (1886) 7-171 (1977 republ.). Cf. J.A.G. de Mello: “Documentos Holandeses e a Coleção José Higino do Instituto Arqueológico Pernambucano,” in *Revista do Arquivo Público* (Recife 1946, 2° sem) 3-12.
- 51 Articles and translations by Alfredo de Carvalho in *RIAP* between 1904 and 1908.
- 52 Articles by Francisco Augusto Pereira da Costa in *RIAP* between 1894 and 1908. And his famous *Anais Pernambucanos* (Recife: Arquivo Público Estadual, 1952-1966, 10 volumes).
- 53 Calado was criticized, somewhat slanderously, by F.A. P. da Costa: “Reabilitação histórica do Conde de Nassau,” in *RIHGB* t 71 part 2 (1908) 3-105. Also Da Costa: “João Fernandes Vieira à luz da História e da Crítica” in *RIAP* 67 (1906) 169-280.
- 54 The Brazil Classes minutes published by Grothe were translated into Portuguese by Pedro Souto-Maior as “A religião cristã reformada no Brasil no século XVII durante o domínio holandês,” in *RIHGB* tomo especial (Rio de Janeiro: Imprensa Nacional, 1915).
- 55 E. Moreira: “Os Holandeses no Brasil” in *Revista de História* IV (Lisboa, 1915) 165-168. Asserts there were Classe and Presbytery in the Nordeste.
- 56 Domingos Ribeiro: *Origens do Evangelismo Brasileiro* (Rio de Janeiro: Apollo, 1937). Well acquainted with presbyterian church-order, Ribeiro translates “ouderling” correctly as “governing elder”, p 58.

interesting information on the church buildings used by the Dutch.⁵⁷ Important seventeenth-century books relating to the period were also republished.⁵⁸

Shortly after World War II, a new impulse to Brazilian studies on Dutch Brazil was given by Mello's famous socio-historical *Tempo dos Flamengos* and Rodrigues' enormous *Bibliografia*.⁵⁹ Mello, who had especially done his research in the huge "Higino collection" in Recife, continued to publish extensively,⁶⁰ including studies on religious aspects. In fact, he wrote the first biographical study of a Reformed pastor in Recife (the Spaniard Soler).⁶¹ Cascudo and E. Mello wrote books which contributed towards an understanding of the church's environment during the "Flemish" days.⁶² Andrae wrote fine articles on the pastors

57 F. Pio: *O Convento de Santo Antônio e as Fundações Franciscanas em Pernambuco*, and: *Igreja do Divino Espírito Santo* (Recife, 1939 and 1960). The last was the famous French church, the "Templum Gallicum", not included in J.J. Terwen: "The Buildings of Johan Maurits van Nassau", in Boogaart: *Prince* 55-141, (see note 75).

58 As Calado's *Lucideno* in 1942, Santiago's *História* in 1943, Raphael's *Castrioto Lusitano* in 1979, and even Barlaeus' *Rerum* in 1940 and 1980. Also Jaboatam's *Novo Orbe* in 1980.

59 See notes 6 and 4.

60 He also published Portuguese translations of important 17th century documents as the report of Adriaen van der Dussen (about the economic and social situation in the "Nordeste" in 1639) as *Relatorio sobre as capitanias...* (Rio de Janeiro: IAA, 1947).

61 J.A.G. de Mello: "Um ministro da Igreja calvinista no Recife holandês" in *Revista da Universidade de Coimbra* 30 (1983) separata. Also in Boogaart: *Prince* 247-255, and *RIAP* LVII (1984) 317-334. About the Jews: "Nação Judaica do Brasil Holandês" in *RIAP* XLVIII (1976) 229-393, and "Gente da Nação" in *RIAP* LI (1979) 9-233. About Calado: "Frei Manuel Calado do Salvador" in *Restauradores de Pernambuco* (Recife: Impr. Universitária, 1967). About religious liberty: "The Dutch Calvinists and Religious Toleration in Portuguese America" in *History of Religion in the World* (Washington, 1958) 149-152.

62 Luís da Câmara Cascudo: *Geografia do Brasil Holandês* (Rio de Janeiro: Olympio, 1956). Evaldo Cabral de Mello: *Olinda restaurada: Guerra e Açúcar no Nordeste, 1630-1645* (Rio de Janeiro: USP, 1975).

and the missionary activity of the Reformed church.⁶³ Van der Grijp emphasized the theocratic aspect of this activity.⁶⁴ Recently, the author's *Igreja* was published.⁶⁵

On the European side of the Atlantic interest for the subject lingered on. Attention revived in the second half of the nineteenth century when Higino came to Holland to do research in the archives in The Hague. In 1885 Grothe published the original minutes of the Brazil classes.⁶⁶ Soon after, Wash, who had helped Higino, published the contents of the baptismal registers of Recife.⁶⁷ Some decades later German and English interest was also aroused. In 1921 Wätjen published his thorough *Das Holländische Kolonialreich in Brasilien*.⁶⁸ If, however, his description of the economy is as biased as are parts of his account of the Reformed church, the subject will have to be examined again. Finally, in 1957 the best general history on the Dutch “Nordeste” appeared: Boxer’s *The Dutch in Brazil*.⁶⁹ Several books are important because they discuss the wider context pertaining to the history of the Dutch church in Brazil. Knappert’s *Handelskerken*, for instance, helps in understanding the Brazilian “conquest churches” as one particular group within a wider circle of Dutch “trade churches”.⁷⁰ The publications of

63 H. Andrae: “Zur Geschichte der Reformierten Kirche in Hollaendisch-Brasilien: Die Diener des Herrn” in *Almanaque Rio-Grandense* (1961, 35-49). Also “Kalvinist und Rothaut, Indianermission in Hollaendisch-Brasilien” in *Staden-Jahrbuch* (São Paulo: Instituto Hans Staden), 1961/1962, Band 9/10, 103-127.

64 K. v.d. Grijp: “Aspectos missionários da colonização holandesa no Brasil”, in *Estudos Teológicos* (IECLB), ano 16 (1976) I:38-47.

65 First edition Recife: Fundarpe, 1986. See note 7.

66 Part I of Grothe’s *Archief* was published in 1884. See note 17.

67 1888-1889. See note 9.

68 1921. See note 46. Wätjen does not distinguish clearly the various church councils.

69 See note 5.

70 L. Knappert: “Schets van een Geschiedenis onzer Handelskerken”, *Nederlandsch Archief voor Kerkgeschiedenis* 21 (1928) 1-46 and 81-148.701243

Evenhuis on the Reformed church in Amsterdam and of Wielenga on the classis of Walcheren are important for understanding the large influence of the churches of the Republic even in Dutch Brazil.⁷¹ Furthermore, studies such as those by Groenhuis on the “predikanten” (ministers) and by Van Ginkel on the “ouderlingen” (elders) are most helpful.⁷² Van Goor has written about the pastors in Brazil, while Schalkwijk has provided information on the church;⁷³ Hoornaert discusses the Brazilian context, Prien the general South American one.⁷⁴ As a result of the tricentenary commemoration of Nassau’s death, two stately collections of essays appeared: *Johan Maurits van Nassau-Siegen, 1604-1679* and *Soweit der Erdkreis reicht*.⁷⁵ Both collections contain valuable material about the church history of Dutch Brazil.

-
- 71 R.B. Evenhuis: *Ook dat was Amsterdam, I en II. De Kerk der Hervorming in de Gouden Eeuw* (Amsterdam: Ten Have, 1965-1967). J.D. Wielenga: *De Classis Walcheren en de Zending van 1603-1675* (Middelburg: Altorffer, 1915).
- 72 G. Groenhuis: *De Predikanten. De sociale positie van de gereformeerde predikanten in de Republiek van de Verenigde Nederlanden voor 1700* (Groningen: Wolters-Noordhoff, 1977). A. van Ginkel: *De Ouderling* (Amsterdam: Bolland, 1975).
- 73 J. van Goor: “Predikanten in Brazilië”, in *Spiegel Historiae IV* (1969) 651-658. F.L. Schalkwijk: *Geschiedenis van de Classis Pernambuco der Gereformeerde Christelijke Kerk in Hollands Brazilië, 1630-1654 A.D.* (ongepubliceerde scriptie, V.U., 1973).
- 74 E. Hoornaert, a.o.: *História da Igreja no Brasil* (Petrópolis: Vozes, 1977). H.J. Prien: *Geschichte des Christentums in Lateinamerika* (Göttingen 1978).
- 75 E. van den Boogaart, ed.: *Johan Maurits van Nassau-Siegen, 1604-1679. A humanist Prince in Europe and Brazil. Essays on the occasion of the tricentenary of his death.* (’s-Gravenhage: The Johan Maurits van Nassau Stichting, 1979). The adjective “humanist” in the title could raise some misunderstanding about Nassau’s personal and public religious life. To be true to history, the term “humanist” should be taken in the sense of the Christian renaissance and its maxim “ad fontes”, not as a modern anthropocentric autonomous worldview. *Soweit der Erdkreis reicht. Johann Moritz von Nassau-Siegen, 1604-1679* (Kleve: Stadt Kleve-Boss Druck, 1980).

Recently in the Netherlands, interest in colonial history, and specifically in the history of church and mission, has revived.⁷⁶ For example, Joosse published a study on the missionary activity and the motives of the Reformed churches during the period, with a fine elaboration on Brazil.⁷⁷ In addition, the *Werkgroep voor de Geschiedenis van de Nederlandse Zending en Overzeese Kerken* (Society for the History of Dutch Missions and Overseas Churches) was established. Also, the *Stichting tot Studie der Nadere Reformatie* (Foundation for the Study of the Further Reformation) has published important articles with a direct bearing on churches in the “Nordeste” during the seventeenth century. Thus there is an introduction to missionary thinking among pietists within the Dutch Reformed church, written by Boone.⁷⁸ Fahner has described the missionary work in Brazil as an example of the views and the practice of the West India

-
- 76 H.S. van der Straaten: *Hollandse Pioniers in Brazilië* (Franeker: Van Wijnen, 1988). J. Van Goor: *De Nederlandse Koloniën. Geschiedenis van de Nederlandse Expansie. 1600-1975.* (1994? without year or place of publ.). H. den Heyer: *De Geschiedenis van de West Indische Compagnie* (Zutphen: Walburg, 1994).
- 77 L.J. Joosse: ‘*Scoone dingen zijn swaere dingen*’, Een onderzoek naar de motieven en activiteiten in de Nederlanden tot verbreiding van de gereformeerde religie gedurende de eerste helft van de zeventiende eeuw (Leiden: Groen 1992). About Brazil, 450-473. Re page 457: rev. Jacobus Dapper to Brazil in minutes Classe Zierikzee 8/11/1636 (Gasthuiskerk, Zierikzee, vol. 2). Re 460: Synod 1643 from February 24-28 (DN 2/3/1643; Schalkwijk: *Igreja* 128 n164). Re 464: Dr J.A.G. de Mello is a historian. Re 470: Doreslaer and Eduardus reach the Tupi Indians; the wild Tapuya ask for teachers later. Re page 472: Six full time “pastores misionarios”: Soler, full time pastor of the French church, did his Indian missionwork in his “spare time”; Biscareto was ordained in 1644 (ACB 7/1644 s2 a2; s4 a7); Apricius was ordained in 1647 (ACB 7/1644 a4; 1/1646 a1; a15; 1/1647 s8 a10, s9 a1; 5/1648 s2 a3).
- 78 A.Th Boone: “Tot Verbreydinge van het Rijke onses Heeren Jesu Christi. Een inleiding tot de Zendingsgedachten binnen het gereformeerd Pietisme in Nederland” in *DNR XVII* (1993) 1-18.

Company.⁷⁹ This interesting article once again illustrates the importance of Grothe's publication of the Brazil minutes, and of the response to colonial matters of the synods in the Dutch Republic. Undoubtedly, Fahner's emphasis on the sanctification of all aspects of life is correct: after 1636, this pietist or "Further Reformation" principle was at the heart of the preaching of the pastors of Dutch Brazil.⁸⁰

Research possibilities

Relatively little research has been done into manuscripts; recent publications have generally been based on published sources, most obviously on Grothe's *Archief*.⁸¹ Much work has still to be done.

Sources

While it is true that Grothe's source edition is indispensable, it not only needs to be corrected on several points, but also requires a supplement in which the minutes of the four ecclesiastical meetings discovered recently are made available. Meanwhile, a thorough revision has been made of the existing Portuguese translation of the minutes of the Brazilian classes, as

79 Chr. Fahner: "'De vrome Omgang onzer Natie". Nadere Reformatie, zending en de WIC" in *DNR XVII* (1993) 19-32; about Brazil 25-32. Page 26: "Tapoyers" are not Tupi, but Tarairiu Cariri Indians; "Aldeas" are not plantations, but (temporary) Indian villages. About the authorship of the trilingual catechism, we should remember that Doreslaer admits that he himself is the author (his letter of June 5, 1642, in minutes of the Deputies ad res indicas of Classis Amsterdam of September 22, 1642; in *GAA-ACA* 30:90-92).

80 As Soler, Kessler, Doreslaer, Gribius, Bachiler, Doornick, Dapper. Domingos Ribeiro had correctly observed this 17th century Dutch puritanism, a "walk with the God of the covenant", (see note 56; p.58). Also the books available in the "Nordeste" point in that direction; Bullinger's *Huysboeck*, Taffin's *Van de Boetveerdigheid des Leevens* (explicit Brazil classis request in 1638), Perkins' *Een volle verhandelinge van de Gevallen der Conscientie*, Udemans' *t Geestelijck Roer van 't Coopmans Schip*, etc.

81 I and II. See note 17.

published by Grothe. Also, a translation of the as yet unpublished minutes has been awaiting publication for several years. Neither translation could be published due to the economic situation in Brazil. Possibly a bilingual publication is now to be preferred.⁸²

Moreover, a search for hidden documents should be done, both for manuscripts lost in recent years and for those lost in a further past. References in for instance letters and minutes make it clear that important documents have disappeared, such as the marriage register of Recife, the dictionary, grammar and Heidelberg Catechism in the Tupi language, and other valuable material.⁸³ It is possible that such records will never be found again; large parts of the Middelburg and Hoorn archives have already been irretrievably lost. However, some material may show up in the archives of the East India Company, or in private collections. In addition, archives in England, France, Germany, Denmark, Poland, Spain may yield valuable manuscripts in the future. Could there be some material amongst the scattered effects of Nassau himself? Will any references be discovered concerning the predominantly Zeeland and Walloon colonists on the Amazon and other Brazilian rivers, prior to the “Nordeste” period?⁸⁴ Do the notarial archives in Amsterdam contain interesting data?

Studies

- 82 Cf. J.A. Jacobs’ observation (about the language problem of North American historians in their research of Dutch New Netherlands church documents) in “the Dutch Protestant Churches in North America During the 17th and 18th Centuries: Some comments on Historiography and Sources” in *DZOK* 1,1 (1994) 79. What is true for North America is even more true for Brazil.
- 83 See e.g. list of not localized classical, consistorial, diaconal, pastoral and general documents, in Schalkwijk: *Igreja*, 470, note 16, with 20 entries.
- 84 C.Ch. Goslinga: *The Dutch in the Caribbean and on the Wild Coast, 1580-1680* (Assen: Van Gorcum, 1971). Fort Orange and fort Nassau on the Xingu river, ca 1600-1623; on the Amazone 1625; on the Oiapoque 1627.

In general, Grothe's publication is used as a source — as it should be, since it is fundamental. Yet there are other sources which have not been studied simply because they remain unpublished. Journals, reports on diaconal activities and consistory minutes still await detailed study.⁸⁵ The author's *Igreja* has been a step in this direction.⁸⁶

Much work remains to be done on the “Nordeste”. Historiographically, this period in Dutch colonial history is a clear-cut one, with many outstanding people and situations. It would not be difficult to write a year-by-year history of the local churches at Recife and Paraíba. There are many interesting people among the 55 pastors and “proponenten” (candidate ministers) who are worth writing about?⁸⁷ Among the pastors of local churches, there are, for instance, the Dutchman Dapper (who served twice in Brazil), the Spanish refugee Soler, the German minister à Stetten, and the English puritan Gribius. Among the missionaries, there are the Dutchman Doreslaer and the Englishman Kempius. Distinguished men are included among the more than one hundred evangelists and schoolmasters, such

85 Cf. A.W. Biewenga: “Kerk, armenzorg, onderwijs en zending aan de Kaap, 1652-1732” in *DZOK* 1,2 (1994) 21. What is true for South Africa is even more true for Brazil.

86 There was a vacuum. Brazilian Protestants were looking for basic and less biased information about the reformed churches in the “Nordeste” during colonial Dutch Brazil. Since Schalkwijk's book was a dissertation, defended in Brazil, it had to be written from a Brazilian point of view. It needed to include some information on reformed church organization, doctrine, liturgy, and world view, etc. There was no need for comparisons with the East India Company, etc., but it had to be situated within the broader struggle against Spanish world dominion. Besides that other aspects, as Weber's thesis, had to be mentioned. And an extensive study had to be done on the most controversial issue, religious liberty. Here it was necessary to describe the *de iure* and the *de facto* situation against the backdrop of the European situation, especially in Roman Catholic countries. Because the research was done during short furloughs in Holland, there was no time to check e.g. the Notarial Archives in Amsterdam.

87 Name lists of pastors and proponents, comforters and schoolmasters, in Schalkwijk *Igreja* 519-522 (see page 157 for geographical distribution).

as the Dutch “ziekentroosters” (comforters of the sick) Aart Bloemendal and Eduard Ooms, the Frenchman Belhombre and the Indian João Gonsalves. The sources further contain many details on diaconal activities. Studies could also be written on Brazilian pastors who later served elsewhere, in North America, such as Michaelis and Polhemius, in East India, such as Ongena and Heinen,⁸⁸ or in Angola, such as Ketel. Last but not least, the moving accounts of families separated by the expulsion must be mentioned; many families were later reunited in New Netherlands in North America, such as the minister Polheim, from the Palatinate (Germany), who in his new country became a strong defender of religious tolerance.

The archives also contain a wealth of ethnographic information on Indian tribes. It would probably be difficult to answer questions as to how the Indian evangelists exactly understood the Gospel and how they preached it; or how the newly established Indian congregations gave expression to their faith in terms of their own culture. Nevertheless, much remains to be said about the work of the Indian “ziekentroosters”, among others in Ceará. Perhaps an answer will be found to the question as to why teaching was so successful; it was so successful that the Jesuit Antônio Vieira was astonished by the level of Indian education.⁸⁹ A biography might be written of the Potiguara-Tupi Indian Peter Poty and his relative Antônio Paraupaba, who beseeched the States General of the Dutch Republic to return to Brazil, in order to free them from the Portuguese and protect the

88 Bartholomeus Heinen signed in 1660 as a 22 years old theology student his name in Leiden's *album studiosorum* as “Pariba-Brasilianus”. Later he became pastor of the Portuguese church in Batavia, East India. He was much interested in missionary activities, see Boone, “Verbreydinge” 13 n56 (see note 78 in this article).

89 Antônio Vieira: *Obras Escolhidas* (Lisboa: Sá da Costa, s.a.). V 78-115; A “Rochelle,...Geneva of the Brazilian interior...” Cf. *Cort, Bondigh ende Waerachtigh Verhael van 't schandelijck overgeven ende verlaten van de voornaemste Conquesten van Brasília...* (Middelburgh: Dicksz, 1655).

Reformed religion. Possibly those detailed studies might even lead to some responsible historical romances.

Gerardus Balthasar Bosch Sjon Domi op Curaçao
1816-1839¹
Aantekeningen bij zijn Reizenboek

J. Helderman

1. De laatste jaren valt een toenemende belangstelling voor de Nederlandse Antillen en dan met name voor Curaçao waar te nemen. Dat heeft uiteraard voor een deel te maken met de zelfstandigheid van de vroegere koloniën Nederlands Oost-Indië sinds lange tijd en Suriname sinds kortere tijd, voor het grootste deel echter zijn immigratie vanuit de Antillen naar Nederland en het toerisme naar ginds, de oorzaken van die toenemende belangstelling. Het was dan ook een waardevol initiatief van de Hogeschool van de Nederlandse Antillen (thans de Universiteit van de N.A.) om met medewerking van Sticusa de reisbeschrijving van Ds G.B. Bosch, *Reizen in West-Indië* onveranderd te laten herdrukken. Dat gold echter in 1985 alleen de delen I uit 1829 en II uit 1836. Dat deel III, dat postuum uitgegeven door de oudere broer van Ds Bosch in 1843, niet werd herdrukt zal te maken hebben gehad met de toch al grote omvang van de gebundelde delen I en II, alsmede met het feit dat deel III over Suriname handelt. De onderdelen van deel I zijn: “Reis naar de West-Indië” (p. 1-20); “St. Eustatius” (p. 21-64); “St. Martin” (p. 65-94); “Curaçao” (p. 94-137); “Een uitstapje naar het westelijk gedeelte van Curaçao” (p. 138-250); “Opkomst en verval van Curaçao” (p. 251-377 slot). Die van deel II zijn: “Het eiland Aruba” (p. 1-170); “Uitstapjes in het land” en “Bezoek bij de goudmijn van Aruba” (p. 171-253); “Het eiland Bonaire” (p. 255-339) en “Het eiland St. Thomas. Vijftien dagen op het eiland St. Thomas” (p. 343-430 slot). Het

1 Gaarne uit ik mijn erkentelijkheid voor de inzet van medewerkers van de gemeentearchieven van Utrecht en Arnhem en het Centraal Historisch Archief van Curaçao.

voorblad van deel III vermeldt *Reize naar Suriname*. Voor het Voorwoord van de uitgever, Bosch' broer L.E. Bosch, luidt het titelblad: "Reizen in West-Indië en door een gedeelte van Zuid- en Noord-Amerika door G.B. Bosch. In leven rustend predikant van Curaçao, Ridder in der orde van den Nederlandschen Leeuw, enz." Dit deel is geschreven in de vorm van dertig brieven. De drie delen werden te Utrecht uitgegeven.

2. Biografische gegevens

Wie was deze G.B. Bosch, de "Sjon Domi" op Curaçao? Zelf legt hij de herkomst van de papiamentse vorm (voor: meneer dominee) uit in deel II, p. 179 noot.²

Zes biografische lexica ter zake³ geven de feiten. Een enkel punt daaruit. Bosch werd in 1794 te Utrecht geboren. Hij had een oudere broer L.E., die uitgever was, geboren te Utrecht 1792, en een broer J.Ph., die met hem op Curaçao werkzaam was als belastinggaarder (II, 429 en III, 7 en Van Oers 102). Van de twee laatstgenoemden zijn portretten bewaard gebleven, van Gerardus Balthasar helaas niet. Volgens Van Oers was hij,

2 Wij citeren of verwijzen in de tekst naar deelnummer en pagina. Dat geldt ook voor Van Oers (zie noot 3). Wij kozen deze methode om de lezers aan te sporen zelf het boek op en na te slaan, omdat beide boeken (weer) beschikbaar zijn. Bovendien zou het onderbrengen van alle verwijzingen in de voetnoten het notenapparaat een te grote omvang doen aannemen.

3 A.J. van der Aa, *Biographisch woordenboek der Nederlanden*, II, 3 (Haarlem 1855) 992-993 = G.D.J. Schotel, *Biographisch woordenboek der Nederlanden I* (Haarlem z.j.) 305. J.G. Frederiks & F.J. van den Branden, *Biographisch woordenboek der Noord- en Zuidnederlandsche Letterkunde* (Amsterdam 1891²) 97. P.C. Molhuysen & P.J. Blok, *Nieuw Nederlandsch Biographisch woordenboek* (Leiden 1918) IV, 232-233. J.P. de Bije & J. Loosjes, *De Protestantische Godgeleerden in Nederland* (= voortzetting van *Het Protestantische Vaderland*, A-Lin verschenen) ('s-Gravenhage 1949) 524-525. D. Nauta e.a., *Biografisch Lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse Protestantisme III* (Kampen 1988), 50. Zie ook J.F. van Oers, *De maatschappelijke context van het schoolwezen in de kolonie Curaçao 1816-1837 met inbegrip van de onderhorige eilanden Aruba en Bonaire* (Helmond 1993).

althans op Curaçao, ongehuwd (Van Oers, 143). Alleen F.L. van 't Hooft in *Biografisch Lexicon*⁴ meldt zijn huwelijk met Helena Elisabeth Crentz. Ook de overlijdensacte (1839 nr. 117, opgemaakt op 4 april 1839 door wethouder en ambtenaar van de burgerlijke stand van Arnhem, baron Van Pallandt) maakt melding van haar. Bosch overleed op 1 april 1839 te zijnen huize, Huize Leeuwenstein aan de Velpsche Steenstraat (Velperweg) te Arnhem. Hij woonde daar in de onmiddellijke nabijheid van twee andere emeriti, Ds J.H. Oosterdijk en Ds J. van der Feltz.⁵

Gerardus Balthasar wordt in 1810 als S.S. Theologiae studiosus ingeschreven aan de Utrechtse Hogeschool. Een voor Nederland omineus jaar. In de theologische faculteit van de Utrechtse universiteit zijn dan werkzaam de hoogleraren Royaards, Van Oordt, Pareau en de gevierde professor Jodocus Heringa (Eliza-zoon), die van 1811-1816 het rectoraat van de universiteit waarnam.⁶ Heringa gold als een geleerd en veelzijdig theoloog, die als rechtzinnig te boek stond. Hij bracht ook de scheiding tussen bijbelse godgeleerdheid en dogmatiek tot stand.⁷ Hij was in tegenstelling tot zijn collegae patriot, draaide later echter bij. Zijn oom Johannes Heringa, mede-oprichter van het *Haagsch Genootschap tot verdediging van de christelijke godsdienst*

4 *Biografisch Lexicon voor de Geschiedenis van het Nederlands Protestantisme*, red. D. Nauta, A. de Groot, J. van den Berg, O.J. de Jong, F.R.J. Knetsch, G.M.H. Posthumus Meyjes, (Kampen, 1988) III, 50.

5 Zie J.G.A. van Hogerlinden, "De Velperweg", in: *Geïllustreerd Zondagsblad van de Arnhemsche Courant* 3 (nr. 13) van 30 maart 1924, p. 97-98.

6 G.W. Kernkamp, *De Utrechtsche Hoogeschool in den Franschen tijd* (Haarlem 1914) 6-10, en H. Bouman, *De Godgeleerdheid en hare Beoefenaars in Nederland* (Utrecht 1862) 145, 148-151.

7 J. Reitsma/J. Lindeboom/F. Reitsma, *Geschiedenis van de Hervorming en de Hervormde Kerk der Nederlanden* (derde dr.; Utrecht 1916) 731-732.

(1785), was een vurig patriot.⁸ Bosch noemt Heringa op lovende wijze in III, 407.⁹

Bosch naar Curaçao

Waarschijnlijk al in begin 1815 solliciteerde Bosch naar de (toen nog door de Engelsman Peter Will bezette) predikantsplaats op Curaçao. Van Oers geeft in zijn degelijk gedocumenteerde studie aan, dat Bosch de toen nieuwe gouverneur van de kolonie Curaçao, A. Kikkert, benaderde. Deze stond hem na ingewonnen informatie toe een rekest in te dienen bij de Souvereine Vorst. Staatsraad Goldberg neemt de zaak in behandeling en doet navraag bij de Utrechtse hoogleraar Rossijn.¹⁰ Bosch blijkt goede papieren te hebben: een ijverig en hoffelijk persoon, een goed theoloog. Rossijn tekent uit Bosch' mond op, dat hij op Curaçao hoopte nuttig te zijn en "tevens zijn eigen genoegen te zullen bevorderen" (Van Oers, 100-101). In dit laatste voornemen is hij getuige zijn *Reizen* zeer zeker geslaagd. Hij wordt bij KB van 8 oktober 1815 tot predikant benoemd. Intussen wil Bosch eerst nog een andere nuttige zaak dienen: mee ten strijde trekken tegen Napoleon die uit Elba was ontsnapt.

Zijn broer L.E. Bosch deelt in zijn Gedenkboek het volgende mee: "Bij het korps vrijwillige kavalarij hadden zich ook eenige studenten onzer Hoogeschool gevoegd [...] De koning [...] deed hen als vrijwillige jagers onder het korps jagers

8 J. van Rossum, "Het Haagsch Genootschap in de eerste eeuw van zijn bestaan", p. 52, *Op de Bres. 200 jaar Haagsch Genootschap tot verdediging van de christelijke godsdienst 1785-1985* ('s-Gravenhage 1985) (7 auteurs, geen eindredactor).

9 De kerk had het in de Franse tijd zwaar te verduren. Voor een goed beeld van die problematische tijd neme men kennis van het leven van de predikant Jan Scharp (te Rotterdam 1789-1795 en van 1800-1826, vurig Oranjeklant) dichter van Gez. 451 Liedboek. Zie H.H. Barger, *J. Scharp. Een predikant uit den patriottentijd* (Rotterdam 1906).

10 Rossijn was hoogleraar physica in de filosofische faculteit, vgl. Kernkamp, *De Utrechtsche Hoogeschool*, p. 13.

inlijven. Het waren de volgende jongelieden, van welke thans nog vele in aanzienlijke betrekkingen leven en zich met genoegen dien tijd zullen herinneren toen zij als vrijwillige jagers mede naar Frankrijk togen”.¹¹ Als twaalfde staat de naam van G.B. Bosch vermeld. Op 5 augustus 1815 worden de strijders door de rector Heringa op het Janskerkhof te Utrecht “uitgezwaaid”. Door de Tolsteegpoort gaan de studenten onder eigen vaandel naar het zuiden. Bosch komt op wacht te staan in Valenciennes “in hoedanigheid als s.s. Theol. Studiosus en vrijwillig jager” (I, 53-54). Op 10 oktober al keert het studentenvendel in Utrecht terug, waar rector Heringa en de provinciale commissaris welkomstwoorden spreken.¹² Bosch vond toen zijn benoemingsbrief.¹³

Bosch op de Antillen

Inmiddels is gouverneur Kikkert met het lineschip *Prins van Oranje* gereed voor vertrek naar Curaçao. De afvaart is op 24 november 1815. Het was de bedoeling geweest dat Bosch op dit schip zou meevaren. Uiteraard kon dit door de nodige voorbereidingen niet doorgaan. Hij moest nu op eigen gelegenheid de overtocht maken. Hij vindt een niet al te best koopvaardijschip en vertrekt in januari 1816 van de rede van Texel. Zijn reisgenoot is Pieter Phoel, die onderwijzer wil worden op Curaçao (II, 281-282 en Van Oers, 141-143). Om zeiltechnische redenen gaat de tocht via St. Eustatius (waar hij 12 dagen blijft, I, 59) en St. Maarten. Op beide eilanden bezoekt Bosch de protestantse (methodistische) kerk. Op 12 april 1816 vaart het schip de haven van Curaçao (de St. Annabaai) binnen (I, 101 en Van Oers 101). In dat jaar 1816 wordt in Nederland de eerste

11 L.E. Bosch, *Gedenkboek der Utrechtsche Schutterij* (Utrecht 1852), II, 73.

12 L.E. Bosch, *Gedenkboek*, 76-77.

13 Over Napoleon maakt Bosch, treffende, vooral ironische opmerkingen met name bij diens verblijf op St. Helena. Bosch, *Reizen*, II, 265-266 en 284.

algemene synode van de Hervormde Kerk gehouden en wel van 3 juli tot 30 juli in Den Haag. In die Synode van 20 leden, door de koning benoemd, werd het veel besproken en fel bestreden Algemeen Reglement voor het bestuur der Hervormde kerk in het Koninkrijk der Nederlanden aanvaard.¹⁴ Bosch was voor zijn vertrek naar Curaçao in de Haag door de commissie tot de zaken der Protestantsche Kerken in Oost- en West-Indië¹⁵ bevestigd in het ambt. Op 24 april 1816 is Bosch in de kerkeeraadsvergadering aanwezig. De zondag daarna doet hij intrede.¹⁶ Op 14 juni 1816 wordt hij in het college van schoolopzieners benoemd (Van Oers, 46). De Fortkerk (“zijn” kerk) vindt hij wel fraai maar is “op deze slecht gekozen plaats, ik weet niet waarom” gebouwd (I, 114). Dat was een terechte constatering. Men krijgt de indruk, dat Bosch – hoezeer hij ook de gouvernementele conventies respecteerde – een zekere eigen plaats voor de kerk nastreefde. Dat zal ook duidelijk blijken voor en bij de vereniging van 1825. Die eigen plaats hield een grotere toegankelijkheid in dan een kerk achter formuren kon bieden. In dit verband valt op te merken, dat het ironisch overkomt wanneer wij het kerkzegel van de gereformeerde of protestantse kerk bezien. Daarin worden de woorden uit Ps. 51:20 geciteerd: “Bouwt de muren van Jerusalem op”.¹⁷ Waar Bosch na zijn aankomst is gaan wonen is niet geheel duidelijk. Wellicht heeft hij eerst in een woning buiten het Fort (waar

14 Reitsma, *Geschiedenis*, 742-743. De tekst van het Algemeen Reglement bij J.C.A. van Loon, *Het Algemeen Reglement van 1816* (Wageningen 1942), 223-235.

15 Over deze Commissie vgl. J. Hartog, *Mogen de eilanden zich verheugen. Geschiedenis van het protestantisme op de Nederlandse Antillen* (Willemstad (Curaçao) 1970) 76 en 241 (bij het KB van 1824, art. 2 lid 3).

16 Zie S. van Dissel, “De Hervormde, thans Vereenigde Protestantsche Gemeente van Curaçao”, in: *Kerkhistorisch Archief*, N.C. Kist en W. Moll eds. (Amsterdam 1859) II, 388.

17 Zie J.H.J. Hamelberg, *De Nederlanders op de West-Indische Eilanden* (Amsterdam 1901) tegenover p. 200, en Hartog, *Mogen de eilanden*, 82.

oudtijds de pastorie was) aan de havenkade gewoond,¹⁸ later woonde hij twee jaren aan de overzijde van de Willemstad (ook wel Punda, punt geheten), nl. Otrabanda (andere oever) in een fraaie woning met prachtig uitzicht (I, 127 en 136).¹⁹ Hier werd hij echter door diefstal geplaagd (een kostelijk verhaal over zijn dievenvangen vindt men I, 130 ev.), zodat hij naar elders trok. In 1823 kocht hij voor 8000 Pesos van Daniël da Costa Gomez een “plantaadje” (plantage: huis met landerijen), *Zeelandia* geheten²⁰ (I, 197-198). Hij liet er zelfs een kalkoven bouwen. Sjon Domi als plantagehouder. In 1829 (hij is dan zelf nog in Nederland in verband met zijn gezondheid) wordt de plantage door de gemachtigde voor f 15.000 verkocht aan Evert Jan Eekhout.²¹ Bosch werd door de koning voor zijn realisering van de vereniging van de Lutherse en Gereformeerde met name, onderscheiden met de ridderorde van de Nederlandse Leeuw.²² Zijn reisindrukken publiceerde hij aanvankelijk in de *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Voorts was hij lid-correspondent van de Nederlandsche Huishoudelijke Maatschappij (na 1836 Nederlandsche Maatschappij ter bevordering van Nijverheid) te Haarlem en hij stuurde geregeld zijn verslagen en ideeën ter verbetering van maatschappelijke toestanden naar

18 Vgl. W.Ch. de la Try Ellis, *Antilliana* (Zutphen 1981) 64.

19 Vgl. Van Dissel, “De Hervormde”, 381. Vgl. ook Bosch, I, 18, waar hij schrijft dat hij na een warme dag ’s avonds in de haven ging zwemmen.

20 Zie W.E. Renkema, *Het Curaçaose Plantagebedrijf in de negentiende eeuw* (Zutphen 1981) 213. De Peso was rond 1816 ongeveer f 2,- waard. In 1827 werd op Curaçao het Nederlandse muntstelsel ingevoerd, vgl. Bosch, I, 371. Zie hierover verder C.Ch. Goslinga, *The Dutch in the Caribbean and in Surinam 1791/5-1942* (Assen 1990) 64-65. De aankoop kostte dus ongeveer f 16.000.

21 Ik ontleen de gegevens betreffende koop en verkoop aan de helaas niet in Renkema’s boek opgenomen Bijlage 16, “Eigendomsoverdrachten in de 19^e eeuw per plantage”, 20.

22 Zie het titelblad van deel III en de overlidensacte. Van Dissel was kennelijk niet van Bosch gecharmeerd. Hij verwijt hem zijn veelvuldige afwezigheid, “De Hervormde”, 388-389. Zie echter Bosch, I, vii-viii. Van Dissel vermeldt met opzet niet de ridderorde, “De Hervormde”, 412.

Haarlem.²³ In de jaren 1828-1829 ging hij voor herstel van zijn zwakke gezondheid naar Nederland. Op de terugweg verbleef hij een maand in Suriname (III, 2). Deel I van zijn *Reizen in West-Indië* schreef hij gedurende de verlofperiode (met het schrijven ervan “heb ik er namelijk de lange winteravonden van 1828-1829, toen ik tot herstel mijner gezondheid in het vaderland was, op eene aangename wijze door verkort”, I, v), deel II (met een weidse opdracht aan de minister voor de Koloniën baron J. van den Bosch) verscheen na zijn terugkeer in Nederland in 1836 zoals wij al zagen. Wat was nu het doel van de *Reizen*, waarin hij zijn vroegere mededelingen en verslagen uitbreidde en bundelde?

3. Doel van de “*Reizen in West-Indië*”

Hijzelf geeft het doel in zijn Voorrede bij deel I als volgt aan: “(hij biedt de lezer deze bladen aan) in de hoop, dat dezelve met verschoonende toegevendheid gelezen worden, en eenig genoeg en nut geven zullen” (I, viii). Nut dus. Ook op I, 318 is van “het algemeene nut” sprake. Op I, 375 hoopt hij “eenig genoeg te hebben aangebragt met de mededeeling van de geschiedenis eener Nederlandsche colonie, die de volle belangstelling van het Moederland verdient, wegens de rijkdommen die zij eenmaal hetzelfde heeft aangebragt”. Nu, in Curaçao’s “hour of need”, moet men het beste voor de toekomst hopen. Ook ziet hij in de toekomst een belangrijke strategische rol voor Curaçao weggelegd. Zijn broer zegt het in het Voorwoord van deel III zo: “Het doel van zijn geschrijf, zoo in de Vaderlandsche Letteroefeningen als elders, was alleen, om nuttig te zijn” (III, iii). Boeiend is zijn beschrijving van de periode van bloei (1713-1813) met als hoogtepunt de jaren van 1775-1783 (de “Amerikaansche oorlog”). Het was de tijd van het ontstaan van de USA. St. Eustatius moest het groeten van de

23 Vgl. II, 232, noot en Renkema, *Het Curaçaose Plantagebedrijf*, 168 en 383.

vlag van de jonge staat in 1776 duur bekopen, de Engelse admiraal Rodney verwoestte het eiland in 1781. Maar Curaçao verdiende goed geld. Men zie I, 281-313. En Bosch' fiolen van toorn die hij over het schandelijke gedrag van de Engelsen uitstort (I, 36-40) komen nog trefzeker over. Een enkele keer maakt Bosch melding van door hem gebruikte bronnen vgl. I, 255 noot, waar hij vermeldt dat de onderwijzer P. Phoel in de Curaçaosche courant ook historische informatie gaf. De naam van Von Humboldt komen wij herhaaldelijk tegen in de passages over geografie en geologie.

Wij leren de auteur van de *Reizen* kennen als een scherp opmerker, een historicus, geograaf, bioloog, botanicus, landbouwdeskundige, meteoroloog, ethnoloog en econoom. Wanneer hij Oranjestad (Aruba) gaat beschrijven noemt hij zich *poligraaph*, hij vindt dat een "navolgenswaardig schoon woord" (II, 36 noot).

Bosch als schoolopziener

Heeft Renkema (zie noot 18) wel waardering voor Bosch als informatiebron over het plantagewezen, Van Oers daarentegen velt over het schoolopzienerschap van Bosch een negatief oordeel: hij deed er z.i. te weinig aan. Nu heeft Bosch zich ingezet voor het stichten van een school en een kerk op Aruba.²⁴ K. van Eekhout wordt door de gouverneur als godsdienstleraar/onderwijzer benoemd. Hij leidde de kerkdiensten en preekte. Voor doop en avondmaal moest Bosch overkomen. Bosch geeft II, 108-111 een uitvoerig exposé over zijn bemoeienissen voor kerk en school. En men kan niet ontkennen het riekt wel enigszins naar eigenroem (II, 109). Daar legt Van Oers (210) de vinger bij: "Maar tweemaal was uitdrukkelijk

24 Aruba kreeg in 1846 een eigen kerk, Bonaire in 1847. Predikant voor beide was Ds A.I.K. Meyer. Vgl. L. Knappert, "Schets van eene geschiedenis onzer handelskerken", I, *Ned. Archief voor Kerkgeschiedenis* 21 (1928) 1-46, aldaar 33-35.

opgemerkt, door Cantz'laar in 1822 en door directeur Rammelman Elsevier in 1830, dat een en ander [...] uitsluitend door het gouvernement was tot stand gebracht. In die hele procedure ontbrak de naam van Ds Bosch." Dus geen rol voor Bosch als "President van den Kerkeraad en als schoolopziener, die voordragten gedaan had aan de minister van Kolonien en de Commissie tot de zaken" (II, 109)? Van Oers heeft weinig waardering voor Bosch als schoolopziener: "Hij is achttien jaar bijna onafgebroken schoolopziener geweest. Hij heeft niets over onderwijs meegedeeld" (Van Oers, 225). Het eindoordeel van Van Oers: Bosch was "een verzuimde bron" (225), is wat te zwaar aangezet onzes inziens. Enerzijds heeft Van Oers waardering voor het slagvaardig handelen van Bosch ten bate van de school op Aruba na het vertrek van Van Eekhout (211-212), anderzijds was Bosch in zijn *Reizen* nu eenmaal niet gericht en thematisch bezig. Hij geeft impressies van Caraïbische eilanden en van Suriname. Hij heeft duidelijk oog voor het anecdotische. Het verhaal over zijn voorganger de Engelsman Peter Will is vermakelijk:

Dewijl de kerkelijke Archieven der Hervormde gemeente alhier gedeeltelijk door de kakkerlakken opgegeten, en gedeeltelijk verkocht zijn voor scheurpapier, om bij gelegenheid van het Nieuwejaars-feest voetzoekers te maken, door den knecht van den Heer Peter Will, — die hier van het jaar 1810-1816 gefungeerd heeft als Predikant bij de Engelsche Episcopaausche gemeente, als kapellaan van het garnizoen, en als Leeraar van de Hervormde kerk, en wiens hoogschatters hem den lof nageven, dat hij voor eene zekere hoeveelheid rum ook de dienst in de Roomsche kerk gaarne zou verrigt hebben, — zoo heb ik geene echte bescheiden wegens de stichting der Gereformeerde gemeente kunnen verkrijgen; van hooren zeggen heb ik het.²⁵

Bosch als Oranjegezinde

25 Bosch, *Reizen*, I, 231-232. Zie over Will: Van Dissel, "De Hervormde", 387-388. Will was in de Nederduitse Hervormde kerk in London bevestigd. Hij was met het Nederlands enigermate vertrouwd.

Bosch was een “Oranjeklant” en een groot vereerder van Willem I. Hij spreekt bv. over “de veelvuldige blijken van vaderlijke zorgen, waarmede onze geëerbiedigde Koning de belangen van dit eiland behartigt” (I,371) en over “eenen algemeen beminden Koning, die belangstelling voor Curaçao betoonde” (I, 374). Buitengewoon lyrisch is Bosch over de Nederlandse vlag, “de schoonste vlag der wereld” (II, 277), model voor vele Zuid-Amerikaanse staatsvlaggen. De Engelse vlag is een “spinneweb” (een beeld voor het gekunstelde Engelse staatsbestuur, l.c.), de Franse heeft met de Nederlandse niets gemeen (II, 280).

De grote koningsgezindheid van Bosch uit zich op uitbundige wijze wanneer hij op ’s Konings verjaardag 24 augustus 1823 een preek houdt over ’s Konings goedheid. Het titelblad luidt: *Het geluk van Nederlandsche onderdanen by de regering van Willem I. Kerkelijke Rede gehouden op Zondag den 24sten augustus 1823 door G.B. Bosch Euangelisch Leeraar te Curaçao. Gedrukt te Curaçao by de Weduwe William Lee 1823.*²⁶ De tekst was Ps. 72:15.

De dienst begint met een inleidend woord, waarin herinnerd wordt aan de verplichtingen “die ons de Christelijke Leer jegens vorst en overheid oplegt”. Aan het eind van de preek wordt weliswaar verwezen naar 1 Tim. 2:1-2, maar de ganse preek beantwoordt aan het Algemeen Reglement van 1816 Eerste afdeling art. 9 (slot): “[...] de aankweeking van liefde voor Koning en Vaderland, moeten steeds het hoofddoel zijn van allen, die in onderscheidene betrekkingen met het kerkelijk bestuur belast zijn”.²⁷ Na het inleidend woord, volgt het dankgebed. Dan de voorzang Ps. 72, vs. 1 en 11. De preek heeft dus als tekst Ps. 72:15. Eerst worden enkele woorden gewijd aan Salomo, onder wiens regering vrede en rust bloeiden. De voorbede voor de jarige vorst wordt beklemtoond. Volgt I A het

26 De leerrede is aanwezig in de KB te ’s-Gravenhage, niet in het Koninklijk Huisarchief. De preek telt 15 blz.

27 Zie Van Loon, *Het Algemeen Reglement*, 224, en C. Augustijn, “Historisch pleidooi”, *GTF* 95 (1995) 55.

nut en de betekenis van de overheid. Helaas kan ook een koning ontaarden: “[...] Neerlands volk is nog den man des bloeds en des onregts niet geheel vergeten, die eenige jaren geleden zijn ijzeren sceppter over hetzelfde zwaaide” (p. 7). De goede vorst wordt gekenmerkt door regtvaardigheid, wijsheid en goedheid en ook voor de belangen van zijn volk. B. Zo een goede vorst heeft Nederland nu. In korte trekken wordt Willem I “afgemaald”. Volgt de levensloop. Door Napoleons optreden had hij een zwervend bestaan. “In de school van zoo veel tegenspoed geoeffend, verkreeg onze vorst die ernst en gerustheid van geest, de bedaardheid en vastheid van karakter”, die hem eigen bleven. “Zijne arbeidzaamheid en onvermoeide vlijt, in alles wat hem te doen stond. Zijn verstandig overleg en gepaste spaarzaamheid deden hem ten alle tijde als den Nederlander kennen” (p. 8). Dan volgt een kenmerkende uitspraak: “De belangen van den Godsdienst staat hij met hartelijkheid voor en tot verbetering en regeling van den uitwendigen eerdienst was hij steeds werkzaam, doch alles in den geest van verlichting en verdraagzaamheid, welke in Nederland onder zijne regering meer en meer veld winnen” (p. 9). Willem bracht orde en rust en plaatste “ons land weder in den rei der volken van Europa” en veel is gedaan ook “tot vereeniging van twee onderscheidene volken, waaruit Nederland thans bestaat”. De “afmaling” besluit hij aldus: “Met een waarheidslievend en opregt hart heb ik zulks [de “afmaling”] gedaan, en dat ik in deze trekken mij niet aan vleijerij of overdrevenheid heb schuldig gemaakt, daarvan zullen vooral zij overtuigd wezen, die den vorst kennen en zijne regering oplettend en onpartijdig hebben gadesgeslagen” (p. 11). Na orgelspel als “tusschenpozing”, volgt II; vs. 15b staat nu centraal. Grote dankbaarheid uit Bosch voor Willems weldaden. Koophandel en zeevaart werden weer bronnen van bestaan. Naast de dankbaarheid, nu de plicht voor de vorst te bidden (citaat 1 Tim. 2:1-2). “Bidden wij dan geduriglijk den Hoorder der gebeden voor onzen koning” (p. 13). Na op de plicht

gewezen te hebben de gouverneur als gezant des konings in eer en achting te houden, eindigt de predikant met: “[...] leggen wij ons toe op Godsdienst, deugd en goede zeden [...]” en een slotwens (p. 15). De nazang is Gez. 159 (de Evangelische gezangen uiteraard) vs. 5 (*Toon Neerlands volk uw Vaderhart* etc.) en vs. 6 (*Dat wijsheid hier haar majesteit* etc.).

Opmerkingen over de Caraïbische eilanden

Uit historisch oogpunt zijn de opmerkingen die Bosch maakt over de lotgevallen van de eilandbewoners in het Caraïbische interessant.²⁸ Hiervoor werd over St. Eustatius al een en ander gezegd. Aan het eind van de oorlog die Frankrijk in 1672 aan de Republiek verklaard had, viel de Franse vloot onder de graaf d’Estrées eerst Tobago aan (1677), daarna zette men koers naar Curaçao dat in ’s konings opdracht veroverd moest worden. De ganse vloot leed echter jammerlijk schipbreuk op de verraderlijke Aves-eilanden ten Oosten van Curaçao in 1678 (I, 271-277) en Bosch schrijft: “Het is opmerkelijk, dat dit gansche voorval – zoo ver ik weet – in geene van onze Vaderlandsche Geschiedenissen vermeld wordt” (I, 276-277). De dag waarop de Franse vloot ten onder was gegaan werd sindsdien jaarlijks met een bid- en dankdag gevierd tot 1799 (I, 276).

De Slavenopstand

Niet vergeten, althans op Curaçao, is de opstand der slaven in 1795 onder leiding van Tula.²⁹ Franse negers die van Santo

28 Uitvoerig gaat de broer/uitgever L.E. Bosch in III, 18-19 in op de diverse eilanden. Met name m.b.t. Tobago, 1632-1677 in Nederlands (Zeeuws) bezit.

29 Bosch schrijft steeds Foela (I, 324 en 327). Voor deze Tula is begin zeventiger jaren van deze eeuw in Willemstad-Otrabanda aan de zeezijde een gedenkteken opgericht. Zie de officiële documenten over de slavenopstand bij: A.F. Paula, 1795. *De slavenopstand op Curaçao*. Een bronnenuitgave van de originele overheidsdocumenten (Curaçao 1974). Zie ook C.Ch. Goslinga, *The Dutch in the Caribbean*, 4-18.

Domingo, waar de opstand begonnen was, naar Curaçao gekomen waren, veroorzaakten op enkele plantages de opstand die zich snel uitbreidde. Begin en einde van de opstand vielen in augustus 1795. Aanvankelijk waren zij een kleine troepenmacht uit Fort Amsterdam naar het Westen van het eiland, waar Tula c.s. verbleef, gezonden, de baas. De slaven zwoeren alle blanken te zullen vermoorden. In die situatie gaat pastoor Schink naar de ± 2000 opstandelingen toe en legt hun uit dat Santo Domingo, een groot eiland, voldoende uitwijk- en schuilplaatsen bood maar Curaçao niet. Hij raadt de slaven aan zich over te geven in welk geval zij vergiffenis zouden krijgen. Een Franse neger roept uit: “Le curé vient ici pour nous coijonner” (I, 327). Zij nemen de pastoor gevangen, maar laten hem de volgende morgen weer gaan. Intussen had de gouverneur een grotere legermacht verzameld (93 soldaten van het garnizoen, 62 van de oorlogsschepen en 40 burgers) onder bevel van de kapitein van Westerholt. Na een laatste poging tot overreding, die geen effect sorteerde, werd tot de aanval op het hoofdkwartier van Tula op de berg Sint Christoffel besloten. In korte tijd was het lot van de slaven bezegeld. De schuldige leiders werden ter dood gebracht (I, 322-333).

De Deense eilanden

Bijzonder interessant zijn de observaties van Bosch over de Deense eilanden (St. Thomas, St. Jan en St. Kruis) die in 1917 aan de USA werden verkocht. Zoals gezegd verbleef hij 15 dagen op St. Thomas (II, 342-430). Hij somt reeds in I, 31 de verschillende eilanden in Engels, Spaans, Frans, Deens en Zweeds bezit (één eiland St. Bartholomeus) op. Uitvoeriger gebeurt dat in II, 343-348. De diverse eilanden waren vaak een wijkplaats of uitvalspost voor de *Flibustiers* (zeeschuimers). Op de etymologie van dit woord gaat Bosch uitvoerig in (II, 389-390). Het merkwaardige nu is, dat op de Deense eilanden met name op St. Thomas zich in de zeventiende eeuw en daarna

meest Hollandse kolonisten vestigden (II, 347, 366 en 384/385). Wanneer Bosch St. Thomas bezoekt, treft hij daar nog een Nederduitse Hervormde kerk (“Griffermeerde kerk” II, 384) aan. De ouderlingen delen hem mee, dat – nu alleen de oudste gemeenteleden nog de Hollandse taal verstaan – men een beroep heeft gedaan op de hervormden in Noord-Amerika voor een predikant. De predikant was nu kort tevoren gearriveerd en wel mr. Labagh, die Bosch de handelingen van de synode van de Dutch Reformed Church in New York laat zien. De gemeente op St. Thomas telde ongeveer 300 leden. Bosch vervolgt zijn opsomming van kerken: er is op St. Thomas een “Deensche Lutherse gemeente” met twee predikanten; een “Engelsche kerk” met een predikant (men komt bijeen in de zaal van de vrijmetselaarsloge); een “Moravische broedergemeente”, een “Roomsche kerk” en tenslotte een “synagoge” (II, 386).

Het Nederlands op St. Thomas

Dat er op het Deense St. Thomas Nederlands gesproken werd door plantagehouders en handelslieden is toch wel zeer opmerkelijk. En de slaven [...] zij spraken Negerhollands (vgl. II, 366 noot en III, 18 noot van L.E. Bosch).³⁰

In de bibliotheek van het NBG te Haarlem bevindt zich een Nieuwe Testament in het Negerhollands.³¹ Het titelblad luidt: *Die Nywe Testament van ons Heer Jesus Christus ka set over in die Creols tael ka giev na die Ligt tot dienst van Die Deen Mission in America. Gedrykt in Copenhagen 1818 bie die Erfgenaemen van Schultz*. Ook over de eigen Nederlandse taal maakt Bosch een aardige observatie. Waar de Nederlandse vlag “op alle zeeën en in alle havens” waaide, zou het toch voor de

30 Vgl. J.M. van der Linde, *Unitas fratrum en Caraïbisch gebied* (Nijkerk 1958), met aardige voorbeelden van Negerhollands op p. 15-16; J.J. van Capelleveen, “Nieuwe testament in het Negerhollands”, *Met andere woorden* (NBG) 10,1 (1991) 11-16.

31 Van Capelleveen, “Nieuwe testament”, 12.

hand liggen, dat de Nederlandse taal tenminste op de West-Indische bezittingen ingevoerd werd. Men had daar geen oog voor (in tegenstelling tot de Engelsen) en zo vervolgt Bosch “[...] dat de handelsgeest, die onze voorouders bezielde, in eenen zekeren zin, schadelijk voor eene eigene taal is, omdat dezelve hoofdzakelijk, of laat ik liever zeggen bij uitsluiting, van andere oogmerken, winst en voordeel zoekt, en om dit te bereiken, al van veel doet afzien, wat men anders gaarne wenschen zou” (I, 213). Een zeer juiste opmerking, getuige ook de uitspraak van de Engelse vlootvoogd Harris: “De Hollanders zijn in een eeuwigdurend verbond met al wat gereed geld heet, hetzij Engelsch, Fransch of Spaansch” (I, 295). Men verkoopt rustig aan beide partijen die in oorlog zijn. Gedurende de korte tijd dat Curaçao in Engelse handen was, hebben zij hun taal “hier zeer bevorderd” (I, 215).

Het Papiamento

Bosch was zijn tijd ver vooruit door op de taal van de inheemse slaven, vrije negers en burgerkinderen (die het van de huisbedienden leren) het zg. *Papiamento* in te gaan (I, 215-219). Hij zegt iets over grammatica, woordenschat etc. Hij ziet wel nadelen. Omdat het papiamento geen lidwoorden en geslachten kent en een uiterst eenvoudige conjugatie, leidt het voor de Nederduitsch sprekenden op het eiland tot veel “tijden, geslachten en getallen door elkaar warren” (I, 217). Na 1816 is er echter veel verbeterd: “door de oprigting van goede scholen, waarin men voor het eerst [...] de taal volgens regelen onderwijst” (I, 217). In dit verband noemt Bosch lovend “de Heer P. Phoel, lands Schoolonderwijzer der eerste klasse” (l.c.). Intussen hebben “de Roomsche Pastoors” zich bij hun aankomst in 1824 zodanig op het leren van het Papiamento toegelegd, dat zij “reeds in 1826 daarin predikten” (I, 218). Weliswaar lardeerden zij het gesprokene met Spaanse woorden en zinsneden, “zelfs zoo dat mijne Negers uit de kerk komende, mij verzekerden, dat

zij geheele zinnen niet konden verstaan” (I, 219). Veel van wat Bosch toendertijd constateerde geldt nog steeds, zoals de voortgaande discussie over het gebruik van papiamento in de jeugdjaren en de eisen van het voortgezet onderwijs.

Na bovenstaande ruime weergave van interessante aspecten van Bosch' *Reizen*, willen wij nu de aandacht richten op de volgende onderwerpen die in *Reizen* meer expliciet aan de orde komen: de vereniging van gereformeerden en luthersers in 1825; de relatie tot de rooms-katholieken; de visie op het Jodendom; de be- en veroordeling van de slavernij en tenslotte een blik op de “theologie” en de vroomheid van de auteur, met wie wij nu voldoende kennis gemaakt hebben.

4. *De vereniging van gereformeerden en luthersers in 1825*

De vereniging van de gereformeerde kerk en de lutherse kerk was in wezen de wil van koning Willem I, terwijl Bosch de uitvoerder van dat wilsbesluit genoemd kan worden. De lutherse kerk was in 1757 op Curaçao geïnstitueerd.³² De eerste predikant was Johan Georg Muller. Het fraaie kerkgebouw werd in 1763 feestelijk in gebruik gesteld door Ds Muller. Helaas werd het kerkgebouw in 1804 als gevolg van beschieting door de Engelsen onder admiraal Bligh volledig door brand verwoest. De gemeente mocht eerst gebruik maken van de Fortkerk, maar sinds 1807 kwam men samen in de pastorie van Ds Jacob Muller (geen familie van de eerste predikant), de collega van Bosch.³³ Deze Ds Muller hield in 1834 de kerkelijke rede bij het

32 Zie Knappert, *Schets*, 32 en Hartog, *Mogen de eilanden*, 56-63, met afbeelding kerkgebouw tegenover p. 56. De kerk stond aan de Breëdestraat (Otrabanda) vlakbij de haveningang.

33 Vgl. Knappert, *Schets*, 32 en Hartog, *Mogen de eilanden*, 58 en 62. Muller, predikant op Curaçao 1798-1841, was ook ridder in de orde van de Nederlandsche Leeuw, Hartog, *Mogen de eilanden*, 62 en Van Dissel, “De Hervormde”, 412.

tweede eeuwfeest van de (Verenigde) Protestantse gemeente (II, 292 noot).³⁴

Het waren nu juist de Lutherse, die tot de vereniging de stoot gaven. De lutherse gemeente zat zonder kerkgebouw en zij was omstreeks 1816 sterk verarmd. Herhaaldelijk deed zij een beroep op de lutherse kerk in Nederland en ook op de regering. Zo belandde het verzoek om hulp op de tafel van Koning Willem I, wiens zwager Frederik Willem III van Pruisen juist in 1817 de vereniging van Lutherse en gereformeerden tot één Evangelische Christelijke kerk in zijn land had *gelast*.³⁵

De gedachte spreekt Willem ten zeerste aan: *één* kerk. Begin 1818 ontvangt de gouverneur-generaal A. Kikkert van de minister voor de Koloniën Falck de mededeling dat de koning beide gemeente wenste te verenigen tot één gemeente (I, 235-236).³⁶ De gouverneur geeft de wens door aan beide kerkeraden. De hervormde kerkeraad deelt daarop mede, dat men niet mag handelen buiten de Commissie ad res Indicas in 's-Gravenhage om. Er volgt de nodige correspondentie en op 20 juli 1819 schrijft de kerkeraad van de Hervormde gemeente aan de Commissie dat de raad aan drie punten op het huishoudelijke vlak hecht. Ten eerste, dat het kerkgebouw eigendom van de gemeente is. Dit punt was nog steeds onduidelijk gebleven.³⁷ Verder moesten de kerkelijke inkomsten geregeld worden en tenslotte enkele zaken m.b.t. het kerkelijk bestuur.

Pas in 1822 komt antwoord uit Den Haag. Er wordt een commissie ad hoc ingesteld die de vereniging moet

34 De naam van de protestantse gemeente wisselt, vgl. Hartog, *Mogen de eilanden*, 81. Vgl. ook J. Helderma, "Kalendarium van een kerk overzee", in: *Jaarboek voor de geschiedenis van de Gereformeerde Kerken in Nederland I* (1987) 110-135.

35 Vgl. Van Dissel, "De Hervormde", 361; Knappert, *Schets*, 32 en Hartog, *Mogen de eilanden*, 76.

36 Vgl. Van Dissel, "De Hervormde", 361 en Hartog, *Mogen de eilanden*, 77. Eind 1818 deelde Kikkert 's konings voornemen aan de kerkeraden mee.

37 Vgl. Van Dissel, "De Hervormde", 363 en Hartog, *Mogen de eilanden*, 25-26 en 77.

voorbereiden. Gouverneur R. Cantz'laar moest volgens Hartog de predikanten en de kerkeraden tot actie aansporen,³⁸ hetgeen contrasteert met Bosch' eigen uitspraak: "Met overleg van mijn ambtgenoot stelde ik tot dat einde een plan ter vereniging op, hetwelk, na door den Lutherschen kerkeraad aangenomen te zijn, naar de bovengenoemde kerkelijke commissie gezonden werd ter bekoming van koninklijke en kerkelijke goedkeuring" (I, 237). Bosch vervolgt: "[...] het genoemde plan ter vereniging (kwam), tot mijne groote zelfsvoldoening met eenige verbeteringen, in een koninklijk Besluit veranderd in het begin van 1825 in handen van den gouverneur van Curaçao terug" (I, 238). Daaraan voorafgegaan was het Koninklijk Besluit van 12 november 1824 nr. 110. De centrale zinsnede in Art. 1 De Godsdienstleer sub 2 luidt: "dat door genoemde vereniging de Lutherschen geene Hervormden en de Hervormden geene Lutherschen worden, maar dat zij deze sectennamen afleggende, zich vereenigen tot eene Protestantsche Christelijke gemeente".³⁹

38 Vgl. Hartog, *Mogen de eilanden*, 77.

39 Het ganse Koninklijk Besluit vindt men bij Hartog, *Mogen de eilanden*, 239-243. Vgl. de 5 artikelen van het Besluit bij Van Dissel, "De Hervormde", 364, zij luiden: 1. De godsdienstleer. 2. Godsdienstige instellingen en gebruiken. 3. De kerkelijke fondsen en inkomsten. 4. De kerkelijke ambtenaren en 5. Van het kerkelijk bestuur. Overigens werd dit KB in 1931 gewijzigd om de oprichting van een tweede protestantse gemeente mogelijk te maken. Dat was de gemeente voor Shell-employé's in Emmastad. Zie over de geschiedenis van die gemeente R. van Buiren en P.P. Saraber, *Jubeljaar in de Passaat*, Curaçao 1982. Het KB van 30-3-1931 werd zoals gebruikelijk gepubliceerd in het *Publicatie-Blad van de kolonie Curaçao* 29 (1931). Het luidt: "Het Koninklijk besluit van 12 November 1824 No. 110 (Publicatieblad 1825 No. 91) is niet van toepassing ten aanzien van andere in Curaçao gevestigde lichamen, de uitoefening van den Protestantischen eeredienst ten doel hebbend, dan de in dat besluit bedoelde, te Willemstad gevestigde Vereenigde Protestantsche Gemeente". Zie R. van Buiren en P.P. Saraber, *Jubeljaar in de Passaat*, Aruba 1982, p. 28. Dit boek verscheen t.g.v. het vijftigjarige bestaan van de Emmakerk. De gemeente trad in 1959 toe tot de V.P.G.

Nadat Cantz'laar voor de laatste keer als gouverneur de gecombineerde kerkeraad had voorgezeten op 12 april 1825, volgt de plechtige viering van de vereniging op zondag 24 april. Ds Bosch begint de dienst in de Fortkerk met een gebed en een preek over 1 Cor. 12:13. Na de tussenzang houdt Ds Muller een preek over Phil. 2:1-4.⁴⁰

Vraagt men nu welke rol Bosch werkelijk heeft gespeeld bij de vereniging dan komt men in zijn bericht over de vereniging steeds weer het woord Protestantisme tegen bv.: "Ik volgde daarom in deze zaak de inspraak van mijn hart, zocht in het Evangelie naar den wil van Mijnen Meester Christus, en trachtte de eer van het Protestantisme te bevorderen" I, 237). De eer en de belangen van het Protestantisme dienen bevorderd te worden tegen de Roomschen: "Bij voortdoring toch wijzen de Roomschen met minachting op het werk der Hervorming" (I, 248). Ja vereniging van protestantse gemeenten is nodig "tegen de nooit ophoudende woelingen der Roomsche kerk" (I, 249).⁴¹

Was het louter subjectief en vooringenomen, wanneer de broer/uitgever van deel III opmerkt: "Men heeft deze vereeniging op Curaçao aan den ijver van den schrijver te danken" (III, 76 noot)? In tegendeel, het dekt m.i. de feiten. Bosch dacht zoals Willem I in dezen dacht.

Als Bosch in 1829 Suriname bezoekt, moet hij tot zijn spijt berichten, dat wat op Curaçao wel lukte, in Suriname niet gelukt was. Daar in Paramaribo was in 1821 bij de grote brand van 21 januari ook de Hervormde kerk afgebrand. Men mag kerken bij

40 Vgl. Van Dissel, "De Hervormde", 391-392 en Hartog, *Mogen de eilanden*, 80. Voor een overzicht van de gebeurtenissen 1818-1825, vgl. Bosch I, 235-250. Voorts Van Dissel, "De Hervormde", 361-367 en 389-392; Hartog, *Mogen de eilanden*, 74-80. Ook op Aruba wordt de vereniging gevierd, onder leiding van de godsdienst-ouderwijzer Van Eekhout. Hij preekte over 1 Cor. 1:10-16 (vgl. Van Dissel, "De Hervormde", 392).

41 De pastoors op Curaçao waren zeer ontevreden over de vereniging en zagen er een verdere afwijzing van de moederkerk in, zo Bosch I, 249.

de Lutherse. “Toen ook de Lutherse kerk in 1832 door de vlammen vernield was, waren beide gemeenten zonder kerk. Men bouwde toen, [...] gezamenlijk eene kerk? zult gij zeggen; neen, iedere gemeente bouwde er afzonderlijk eene (III, 76).” De kerkeraad van de protestantse gemeente in Suriname had namelijk, toen de Lutherse om geldelijke steun voor de wederopbouw van hun kerk vroegen, geantwoord, dat men zich moest verenigen “in navolging van hetgeen op de zuster-kolonie *Curaçao* geschied is” (III, 75). De raad van Curaçao werd echter niet opgevolgd. Bosch vindt dat een schande:

Het Protestantisme eischt aaneenschakeling van partijen, en geene nieuwe scheuringen. Catholicisme en Atheïsme groeijen daarin [...] De Protestantische kerk diende waakzamer te zijn. Aan den eenen kant staat het Atheïsme met zijne spozucht, en aan de andere zijde het Catholicisme met zijnen indringenden rusteloozen geest. Beiden wijzen op de verdeeldheden der Protestanten (III, 76).

De vereniging van 1825 had ook ingrijpende gevolgen voor de tot dan gebruikelijke inrichting van de eredienst in beide kerken. Artikel 2 (Godsdienstige instellingen en gebruiken) bepaalt sub 2: “De tot heden gebruikelijke Doop- en Avondmaals-formulieren worden gehouden voor vervallen, en daarentegen wordt aan de predikanten vrijgelaten, om hieromtrent veranderingen te maken”. De bijbels, psalm- en gezangboeken blijven voorlopig nog in gebruik. Bosch citeert uit art. 2 sub 1 (over de viering van het Heilig Avondmaal) en sub 4 in I, 242-243. Wanneer Bosch voor herstel van zijn gezondheid in 1829 in Nederland is, stelt de Commissie ad res Indicas hem voor de Lutherse gezangbundel op Curaçao in te voeren. Geen Psalmen worden meer gezongen.⁴² In 1893 echter wordt aan de Lutherse (Nederlandse) bundel de vervolgbundel van de hervormden toegevoegd. In 1907 keren de Psalmen terug in de gezangbundel en in 1912 wordt de Lutherse bundel afgeschaft en worden de

42 Vgl. Van Dissel, “De Hervormde”, 366-367.

Evangelische Gezangen van de Nederlandse Hervormde kerk ingevoerd.⁴³

Merkwaardig tenslotte is de opmerking die Bosch I, 243-244 maakt bij de bedenkingen van gemeenteleden dat de Lutherse predikanten heden ten dage “koud en droog eene wijsgeerige Leerrede opdischen” die nauwelijks begrepen wordt “en door het hart volstrekt niet gevoeld wordt” (I, 243). Men dacht daarbij aan komende vacatures. Men vreest dat de “evangelische zin niet vernomen wordt” en dat gold niet alleen de lutherse predikanten maar ook “de jeugdige Leeraars der Hervormde gemeente” (I, 243). Bosch tracht de bezwaren te ontzenuwen. Bij een vacature komt weliswaar een nieuwe predikant van dezelfde kerkelijke kleur als van degeen, die vertrok. Maar hij komt voor een verenigde kerk te staan. Ook de opvolgende lutherse leraar zal evangelisch gaan prediken. Bosch wijt “den minder hartelijken toon en minder Evangelischen geest” aan de opleiding aan de Duitse akademies. Maar dit zal vervallen, “nu zij, door de wijze verordeningen van onzen Koning in ons vaderland voor de kerkelijke dienst kunnen gevormd worden” (I, 244).

5. De relatie tot de rooms-katholieke kerk

De relatie van Bosch tot de rooms-katholieke kerk is er een van bestrijding en afwijzing. Maar de felle uithalen in *Reizen* deel III hierboven geciteerd zal men in de delen I en II zo niet aantreffen. Veeleer is het zo, dat Bosch grote waardering uitspreekt voor de oude pastoor Johannes Pirovano,⁴⁴ die er geen been in zag om op Aruba en Bonaire kinderen van protestantse ouders te dopen zonder de rooms-katholieke liturgie, louter op het Credo en het Onze Vader. Bij terugkeer op Curaçao overhandigde hij dan de keurig bijgehouden lijst van gedoopten aan de kerkeraad van de protestantse gemeente (I, 222; II, 106 en 402; Van Oers,

43 Vgl. Hartog, *Mogen de eilanden*, 82.

44 Bosch schrijft Pifavano.

20). Hij noemt Pirovano zelfs “mijn vriend” (II, 181). Naast hem noemt hij ook met waardering Brands en Schenck (II, 106). Deze pastoors waren verdraagzaam en “gezellig”. Vooral Pirovano, die 50 jaar werkzaam was op Curaçao (hij overleed 1820) genoot aller achting en waardering. De onderlinge verhoudingen tussen protestanten en rooms-katholieken was goed (“De Protestanten [...] beschouwden de Roomsche Priesters als medearbeiders in den wijngaard des Heren [...] en dachten in hun testament nooit aan een legaat voor de Hervormde kerk, zonder er ook een voor de Roomsche bij te voegen” (II, 107). Er moet wel bij worden gezegd dat de achtergrond voor deze handelwijze was het hebben van kinderen die buiten het huwelijk verkregen waren.

Er waren in deze periode van verdraagzaamheid natuurlijk ook dissonanten. Zo krijgt pater “Stoppel, in de wandeling Stoffel genoemd”,⁴⁵ de wind van voren. Bosch zegt over hem: “(hem) komt de schande toe, van op deze plaats het eerst de vaan van onverdraagzaamheid en verdoemzucht geplant te hebben [...] hij wilde [...] bij geen een’ Protestant een “voet over den drempel zetten” (I, 223). De diepere reden voor deze depreciatie van pater Stöppel was, dat Stöppel het in 1817 gewaagd had zich in een brief rechtstreeks tot de koning te wenden om verbetering van de zedelijke en godsdienstige situatie van de slaven te verkrijgen met voorbijgaan van gouverneur-generaal Kikkert.⁴⁶ Voorts vreesde men onrust onder de slaven door dit optreden (Van Oers, 19-20).

Bosch spreekt onomwonden uit, dat de pastoors die na Pirovano naar Curaçao kwamen van het slag van Stöppel waren. Zij

45 Bosch schrijft de naam zonder Umlaut (met opzet, gelet op de naamsvorm Stoffel?).

46 Na Kikkert luidt de titel: gouverneur. Sinds 1828 zetelt de gouverneur-generaal van West-Indië in Paramaribo, Suriname. Bosch I, 35. In 1848 werd de “kolonie Curaçao en onderhoorigheden” weer losgemaakt van Suriname, en kreeg zij weer een eigen gouverneur, zie Goslinga, *The Dutch in the Caribbean*, 315.

waren het ook, die kort na hun aankomst in 1824 zich “met volle borst op dit *Papiamento* toelagen” (I, 218). Hij vertelt er echter niet bij, dat koning Willem I in 1823 in de staatscourant een oproep had laten plaatsen om pastoors voor Curaçao te werven.⁴⁷ Twee priesters kwamen. Een van hen, Niewindt, werd later tot bisschop gewijd. Dat gebeurde onder koning Willem II.⁴⁸

6. *Bosch' visie op het Jodendom*

Op dit punt was Bosch een kind van zijn tijd. Hij ergert zich aan de joodse wetten en praktijken. Maar om in dit verband van anti-semitisme te spreken lijkt toch een anachronisme. Over de vestiging van joodse kooplieden op Curaçao vanaf 1659 bericht Bosch I, 268. Aanvankelijk mochten zij niet binnen de ommuurde Willemstad (*de Willemstad*, zo heette de stad) overnachten. Sinds 1800 mocht dat wel. Over de sabbatsviering zegt hij I, 124-125, dat de Joden die aan boord van een schip de Willemstad aandeden een pontjesbrug met planken eroverheen van schip naar wal legden, omdat men op sabbat niet mocht varen, wel gaan. “De Joden echter, die *Voltaire* gelezen hadden, voeren ook op den Sabbath naar den wal” (I, 125). Er waren echter ook joodse plantagehouders. Omdat bokken volgens de wet niet gesneden mochten worden, zetten zij voor korte tijd de bokken op naam van de Bomba (slavenopzichter). Die ontving het geld en hij stelde het zijn meester ter hand (I, 205-207).

Van een onaangename kant laat Bosch zich kennen in de affaire Rodrigues. Wat was het geval? De preek van 1823 was op gouvernementskosten dat wil zeggen voor rekening van het schoolfonds gedrukt om aan de leerlingen met de beste voorde-ningen te geven. Zo konden zij hun Nederlands verbeteren en

47 Vgl. J. Hartog, *De banden tussen Oranje, de Nederlandse Antillen en Aruba* (Zutphen 1988) 20.

48 Vgl. Hartog, *De banden*, 34. Zie over Niewindt's rol bij de emancipatie, Goslinga, *The Dutch in the Caribbean*, 277-281.

met het Huis van Oranje vertrouwd raken. Nu had de zeer ge-
waardeerde onderwijzer der eerste klasse David Rodrigues op de
brede zijranden van de gedrukte tekst diverse opmerkingen
gemaakt over vermeende taal- en spelfouten, “ten einde de
kinderen aan hunne ouders konden laten zien, welk een bol der
bollen hij was” (III, 5). Bij het eerstvolgend schoolexamen had
Rodrigues de omineuze randen afgeknipt, “zoodat ik slechts
konde lagchen over deze vermenging van schoolmeesterach-
tigheid met Joodsche lawaaimakerij” (III, 5). Van Oers geeft de
hele affaire uitvoerig weer (136-138).

Nu merkt Bosch later op, dat de afscheiding tusschen Christenen
en Joden in West-Indië veel geringer is dan in andere
werelddeelen. Joden komen op begrafenissen van christenen, zij
doen mee met *Thé-dansants*, hebben in Paramaribo en Curaçao
zitting in het gemeentebestuur enz. (II, 419). Maar dan volgt de
zeer curieuze observatie van Bosch:

Tot eene nog naauwere aansluiting zou nog slechts vereischt
worden de verschuiving van hunnen sabbath, van den zaterdag
op den zondag, en de opheffing der spijswetten, zoo als die door
den Talmud zijn in omloop gebragt. Deze laatsten zijn nog een
scheidsmuur tót eene vriendschappelijke zamenkomst en gezeli-
gen omgang met anderen, omdat zij [...] eene naauwere verkeer-
ing [...] zeer in den weg staan (II, 419-420).

Tableau! Bosch maakte II, 419 gewag van “Duitsche wijsgeren”
die voorspelden dat de Joden in deze eeuw zich zullen
aansluiten bij de maatschappelijke wetten. Mogelijk heeft hij
daarbij gedoeld op een figuur als Moses Mendelsohn (1729-
1786) en op de beweging *Wissenschaft des Judentums* met
geleerden als Leopold Zunz (in 1819 mede-oprichter van de
“Verein für Cultur und Wissenschaft der Juden”). En had J.G.
Herder in 1774 niet in zijn *Auch eine Philosophie der
Geschichte zur Bildung der Menschheit* het christendom de

“eigentliche Religion der Menschheit und Band aller Nationen zu einem Bruderheere” genoemd?⁴⁹

Wij verkeren wat de mogelijke invloed van deze werken op Bosch was verder in het ongewisse. Het was begrijpelijk, dat vele joodse inwoners van Curaçao over deel I niet bijster tevreden waren toen dat in 1829 verscheen. Enigen onder hen zeggen tegen de oude heer Lauffer:⁵⁰ “Ach! dat hadden wij nooit gedacht, dat uwe Domine, dien wij zoo liefhadden, een boekje tegen ons zoude schrijven!” (III, 4). De Joden in kwestie hadden het boek niet zelf gelezen, maar “zij hadden het bij gerucht” (III, 4). Hetgeen ook duidelijk aan het licht trad, toen een hunner zei, dat Bosch geschreven had, “dat de Joden op Curaçao staarten hadden, evenals honden” (III, 4).⁵¹ *Historia maxima de nihilo nascitur ...*

7. De visie op negers en slaven

Voor die tijd opmerkelijk was het optreden van Bosch ten bate van de negers en slaven. Kort na zijn aankomst wordt hem, wanneer hij zijn verwondering uit over het feit dat Rooms en Protestanten gescheiden worden door de huidskleur, gezegd “dat men misschien daarom de zwarten en gekleurden tot de Roomsche Godsdienst heeft laten overgaan, omdat deze geschikt is voor beperkte mensen, die nog niet *kunnen* of *willen* of *mogen* denken” (I, 220). Hij zegt daarop zelf: “De Negers zijn ook niet die beperkte domme mensen, waarvoor men hen

49 Zie J. Maier, *Geschiede der jüdischen Religion. Von der Zeit Alexander des Grossen bis zur Aufklärung mit einem Ausblick auf das 19./20. Jahrhundert* (Berlin 1972) 542 (over Moses Mendelssohn) en 548-552 (over de “Wissenschaft des Judentums”). Zie ook de belangrijke bijdrage van Th. Korteweg, “Op zoek naar de joodse wortels van het christendom. Notities bij een hoofdstuk uit de studie van het Nieuwe Testament”, in M. van den Berg e.a., *Uit de sjoel geklapt* (Hilversum 1986) 191-207.

50 Bedoeld is J.R. Lauffer, door de burgers gekozen als gouverneur (de enige maal dat dit gebeurde), 1796-1803.

51 Merkwaardigerwijs heten de Engelsen soms “staartmannen”, vgl. *Woordenboek der Nederlandsche taal* XV, kol. 200-201.

gewoon is te houden” (I, 220), De eenvoudige Evangelie-waarheden door Hernhutters en Methodisten aan hen gepredikt zijn voor het gezond oordeel van de negers veel duidelijker dan “al die omslag der Roomsche kerk” (I, 221). Ja, Bosch zegt van hen in 1828: zij zijn “veel minder bevooroordeeld en minder ligtgeloovig dan de geringe volksklasse in *Europa*” (I, 221). Ook vindt hij het schadelijk voor de kolonie, dat men de negers aan de rooms-katholieke kerk overgaf “en niet, gelijk op de Engelsche bezittingen, van hen Protestantsche Christenen” maakte. Immers het extra *ecclesiam nulla est salus* veroorzaakt tussen de “roomsche slaven” en “protestantsche meesters” verwijdering en verder ontevredenheid, godsdiensthaat en verdoemzucht (I, 221-222).

Bosch vond dit alles kortzichtig. In 1820 stelt hij in de kerkeraad (toen nog voorgezeten door de gouverneur-generaal Kikkert) voor een vaste dag in de week te bestemmen voor de doop van kinderen van kleurlingen en zwarten. De kerkeraad wijst het voorstel af en Bosch doopt de kinderen aan huis.⁵² Men kan Hartog bijvallen wanneer deze stelt: “Overigens is Ds Bosch een der grote predikanten van Curaçao geweest. Hij was zijn tijd ver vooruit.”⁵³ In dit verband is het aardig, dat de huidige bisschop van Willemstad Ellis een direkte nakomeling is van Ds Johannes Ellis, die van 1751-1758 en na St. Eustatius weer van 1768 tot zijn dood in 1784 predikant van de protestantse kerk (liever gereformeerde gemeente) van Curaçao was.⁵⁴

8. *Be- en veroordeling van de slavernij*

Over de slavernij is Bosch zeer duidelijk in zijn oordeel. Reeds in deel I schetst hij het koloniale stelsel dusdanig, dat de

⁵² Vgl. Hartog, *Mogen de eilanden*, 134.

⁵³ *Ibidem*.

⁵⁴ Vgl. Van Dissel, “De Hervormde”, 377 en 381-382. De protestantse familie Debrot (te denken aan de bekende schrijver en gouverneur Cola Debrot) stamt uit Zwitserland, uit de stad Brodt. Bosch II, 298 noemt de stamvader “een inboorling van Neuchatel”, wel ten onrechte.

afkeuring tussen de regels te lezen valt: “Hoe grooter men den afstand tusschen blanken en zwarten maakte en hoe meer men de laatsten vernederde, des te vaster en langduriger, dacht men, stond het koloniale stelsel” (I, 226). Het zou echter nog lang duren van 1778 toen het laatste slavenschip, van Aart van de Kamer, binnenliep (I, 309) tot de afschaffing van de slavernij. In deel III is de vijftiende brief geheel gewijd aan de slavernij (III, 153-167). De eerste zinsneden luiden: “De eerste hier te beantwoorden vraag is: Moet de slavernij worden afgeschaft? En het stellige: Ja! is terstond het antwoord. De Slavenhandel

was en is eene menschonteerende daad, die te lang tot schande der menschheid heeft geduurd. De mensch heeft van zijnen Schepper het regt van opperheerschappij over de dieren wel ontvangen, doch geenszins over zijnen natuurgenooten, die even als hij met eenen fedelijken geest en vrijen wil werden begiftigd; daarom is de handel in menschen de onregtvaardigste daad, welke bedreven kan worden; [...] (III, 153).

Bosch stelt voor, zich met hoofden der stammen op de Afrikaansche kust te verstaan om *vrije werklieden* te doen gaan naar de “plantaadjen”. Met hen moet een contract ten overstaan van de Europeesche besturen worden gesloten bestaande uit 5 punten: 1. vrije overtocht met behoorlijke voeding en verzorging. 2. vier dagen werken op de plantaadje, drie voor henzelf op een stuk grond hun afgestaan, bij hun woning. 3. behoorlijke woning, tuingereedschap. 4. invoeren van het huwelijk;⁵⁵ vrije geneesmiddelen voor vrouw en kinderen en 5. verbinding voor 5 jaar. Bij terugkeer vrije overtocht (III, 159). En: “de negers moeten met de blanken gelijk gesteld worden” (III, 160). Dit voorstel zal op sterk verzet zijn gestuit. Op dit punt was Bosch zeer zeker zijn tijd ver vooruit. Immers pas op 1 juli 1863 werd de slavernij officieel door Willem III afgeschaft. Op Curaçao kwamen 11.654 slaven vrij, in Suriname 33.621.

55 Zie over het huwelijk van slaven na vrijwording Goslinga, *The Dutch in the Caribbean*, 311.

9. De theologische denkbeelden van Bosch en uitingen van zijn geloofsleven

Al met al hebben wij ons bij de behandeling van een aantal onderwerpen een beeld kunnen vormen van de persoon Bosch en zijn idealen. Om dat beeld nog wat scherper te krijgen, worden tot slot enkele uitspraken in zijn *Reizen* gedaan, geciteerd. Zijn “Anliegen” wordt heel duidelijk verwoord in I, 247-248: “Ik noem het eene goede zaak tot stand brengen, als men naar de leer van Jezus en zijne Apostelen allen twist vermijdt en liefde en eensgezindheid helpt begunstigen. Hoe zeer toch bevorderde onze Heiland den vrede en de eendragt onder zijne Leerlingen; hoe waarschuwde hij hen tegen onverdraagzaamheid en liefdeloosheid [...]” (volgen citaten Matth. 23:37 en 1 Cor. 1:10,12). Liefde, vrede, geen twist, wij vinden die begrippen, welhaast gelijk aan de uitspraak die Bosch maakte i.v.m. de vereniging van 1825, in III, 76. Daar lezen wij: “Het Evangelie ademt vrede en liefde, geen twist of tweedragt noch verdoemzucht van anderen”.

Het zal ons dan ook niet verbazen, dat Bosch een grote hekel had aan *Domperianen* en *dwepers*. Wat de Domperianen betreft, deze term was bedacht door Ds H.H. Donker Curtius, die in de Arnhemsche courant van 19 maart 1822 een “Domperrubriek” opende. Het stuk was vooral gericht tegen Bilderdijk met diens “fabriek van den domper” te Leiden “naast den tempel der verlichting” gevestigd ⁵⁶. Welnu, de Domperianen vinden wij ook bij Bosch I, 156 in een frivool verband nl. welk type mensen maar beter *niet* naar het warme en zonverlichte West-Indië kunnen gaan.

Het is zeer waarschijnlijk, dat Bosch ook de Afscheidenen op de korrel neemt: “Hoe treurig is het dan, dat wij in de laatste jaren op den vaderlandschen bodem *zeloten* voor de

⁵⁶ Zie M.E. Kluit, *Het Réveil in Nederland 1817-1854* (Amsterdam 1936) 61-62 en vgl. L. Praamsma, *Het Dwaze Gods* (Wageningen 1950) 26.

Dordrechtsche Sijnode hebben zien opstaan”. Bosch schrijft dat in 1836. Hij besluit de passage: “zoo mogen wij voor hen bidden: “Heere, vergeef het hun, want zij weten niet wat zij doen;” en er bij voegen “Bewaar ons bij het licht des Evangelies, en bij den zegen van het Protestantisme”” (II, 176). Niet voor niets eindigt Bosch zijn verslag van de vereniging van 1825 zo: “O! voorzeker in betere gewesten, in het land des vredes hier boven, hebben Luther en Calvijn [...] reeds lang hunnen twisten vergeten” (I, 250).

De dwepers, d.w.z. de “ingeleiden”, leden van een gezelschap met een oefenaar,⁵⁷ vinden wij aangeduid in deel III, en dat in een anecdotisch en geestig verband. Als namelijk op een zondagavond Bosch met enkele vrienden voor zijn landhuis Zeelandia zit, komt een matroos aanlopen. Bosch vraagt of hij verdwaald is, maar de matroos antwoordt: “Nee, maar ik zoek hier dominie Bosch”. Hij was gekomen over “over het goede te spreken”. Bosch moet lachen omdat hij toen hij nog aan de haven woonde op maandagmorgen “een gevoelige afrekening hoorde houden over het goede, dat de matrozen des Zondags avonds of nachts hadden genoten”. De bezoekende matroos verhief echter zijn stem en “sprak een vijf- of zestal bijbelteksten uit, die mij te belangrijk en te heilig zijn, om ze hier te herhalen” (III, 394). De matroos sprak de tale Kanaäns en kwam uit Overijssel.

De kapitein ter zee Van der Straten, op bezoek bij Bosch, meldde dat de vrome matroos weer dronken aan boord van zijn schip was gekomen. De man (die dus het goede dubbel had genoten) was eerst bij Ds Muller geweest. Deze had hem toegevoegd: “Wij houden ons met zulke fijmelarij niet op, wij prediken het reine Evangelie van Christus” (III, 406). Bosch voegt de matroos toe “dat men den boom het best aan deszelfs vruchten kan kennen, door een goed gedrag, dat uwe

57 Zie over de herkomst der oefenaars, Praamsma, *Het Dwaze Gods*, 43.

godsdienstigheid in het hart woont en niet slechts in klanken bestaat” en zegt hem een goede avond. De man had volgens Bosch zeker willen horen: “Man! ik kan het allerduidelijkst aan u *hooren*, dat gij een’ uitverkoren zijt, die wel vallen, maar niet vervallen kan” (III, 397). De lieden met de tale Kanaäns benadelen het Christendom, “omdat zij de leer des kruises bij velen tot eene ergernis of dwaasheid maken, maar dan in een anderen zin dan ten tijde van de apostelen” (III, 399). Zij worden bezielde door “de geest van onrust, wanorde en scheurmaking” (III, 406). En de tale Kanaäns? Zij kan geleerd worden door hen, die zo een beroep kunnen krijgen. Bosch had “eenen predikant uit den ring hooren prediken, die wel niet tot de zoo genoemde *Separatisten* behoorde, maar toch eenen naam maakte met het orthodoxe kleet en de tale Kanaäns” (III, 409). Bosch besluit met het geven van vijf tips om zich die tale eigen te maken ook de nodige gebaren etc. Alles met scherp sarcasme (III, 410-411).

10. Tot besluit

In drie biografische lexica s.v. Bosch wordt gemeld, dat Bosch ook leerredenen/preken in het licht gaf. Behalve de feestrede van 1823 is, ondanks een brede speurtocht, tot dusver geen preek aan het licht gekomen.⁵⁸ Desondanks kunnen wij ons voorstellen, dat deze “koninklijke Hervormde” in zijn predikaties vaak de sleutelwoorden vrede, rust, liefde, geen twist zal hebben gebruikt. Hoezeer hij zelf ook van etikettering afkerig was, men kan nu eenmaal niet anders dan hem aan de linkerzijde van het kerkelijk spectrum plaatsen. Hoewel leerling van de “orthodoxe” Heringa,⁵⁹ heeft hij zich, menen wij,

58 Deze lexica zijn Frederiks & Van den Branden; De Bie & Loosjes en Nauta. Mijn indruk is dat men elkaar naspreekt zonder eigen controle. Het geeft te denken, dat Bosch zelf III, 5 zijn feestrede van 1823 in het meervoud “leerredenen” noemt. Toch is het niet uit te sluiten, dat Bosch in Nederland nog preken uitgaf.

59 Vgl. Praamsma, *Het Dwaze Gods*, 39-40 over Heringa’s gematigd vasthouden aan het *quia* in de proponentformule.

ontwikkeld tot de opvattingen van de jeugdige Evangelisch-Vrijzinnigen.⁶⁰ Het is de periode, waarin in de vaderlandsche kerk een mildere geest heerste: “[...] de strijdbijl werd begraven. Hervormde predikanten vervulden liefdebeurten in de kerken van andere gezindten. Hoogleraren hielden lofredenen op dezen gelukkigen tijd [...] Bijna alle godgeleerden en predikanten stonden op een rationeel-supranaturalistisch standpunt:⁶¹ het meest gelezen theologisch tijdschrift was [...] *Godgeleerde Bijdragen*, toenmaals het orgaan van den invloedrijken Donker Curtius [...]”.⁶² Niet verwonderlijk is dan ook, dat in het *Gedenkboek Nederland-Curaçao 1634-1934*, Ds H.W. Eldermans schrijvend over het KB van 1824 (de vereniging) uitspreekt: “Opmerkelijk is in dit K.B. de geest van vrijzinnigheid en ruimheid van denken, die tot heden in de V.P.G. trouw gehandhaafd werd”.⁶³

Er is sindsdien veel veranderd. Op dezelfde kansel in de Fortkerk waarop Muller en Bosch stonden, staan sinds 1970 een enkele maal en sinds de opheffing van de Gereformeerde kerk van Curaçao in 1984, geregeld en officieel gereformeerde predikanten. Had Bosch het geweten het zou hem deugd gedaan hebben, dat de Separatisten van 1834 teruggekeerd waren tot de vrede en de rust van de Verenigde Protestantse Gemeente.

Een meer persoonlijke exclamatie van Bosch vinden wij aan het slot van deel II. Bij een bezoek aan de beroemde begraafplaats Père Lachaise te Parijs (tijdens zijn verlof/herstel in 1828) overdenkt hij het lot van levenden en doden. Hij vraagt zich af: “Wat geeft mij meerder regt op het leven [...] dan deze [doden] hadden?” Hij vervolgt: “Wat anders dan Uwe genade, o God [...] Laat daarom, als Gij mij eens van deze aarde roept, dit mijn deel

60 Vgl. Praamsma, *Het Dwaze Gods*, 39.

61 Vgl. *Ibidem*, 22, over het supra-naturalisme.

62 Vgl. Reitsma, *Geschiedenis*, 745.

63 Vgl. H.W. Eldermans, “Het protestantisme op de eilanden Curaçao, Aruba en Bonaire”, in: *Gedenkboek Nederland-Curaçao 1634-1934* (Amsterdam 1934) 192.

zijn, dat men, met toepassing op mij, op de grafzerk zetten kan: 'Zalig zijn de dooden, die in den Heere sterven; want zij rusten van hunnen arbeid, en hunne werken volgen hen'." (II, 409). Welke werken volgden Bosch na? In opklimmende volgorde zou men kunnen noemen: door zijn inzet en werk (*Reizen in West-Indië*) werd de kolonie Curaçao met onderhorigheden in Nederland meer bekend. Dan zijn grote aandeel in de vereniging van luthers en gereformeerden en tenslotte als belangrijkste werk: zijn warme pleitrede voor de afschaffing van de slavernij. Mocht hij op andere gebieden een *verzuimde bron* zijn geweest, op kerkelijk en maatschappelijk terrein was hij een *ruime bron*.

Bijlage

De bevolkingsopbouw van Curaçao ten tijde van G.B. Bosch

Bosch geeft de volgende getallen (I, 119 en 208-209) voor het jaar 1828: totaal aantal inwoners 15.005. Blanken: 2755; vrije personen (zwart, gekleurd): 5970; slaven: 6280. In de Willemstad alleen wonen 1899 personen (blanken 759; vrijen 569 en slaven 571). Deze getallen zijn exact gelijk aan de opgave bij Renkema.⁶⁴ Goslinga geeft voor 1795 de aantallen: blanken 4000; vrijen 3000 en slaven 12.000. Voor 1836 is het totaal 13.497 (Renkema 13.537).⁶⁵ De bevolkingsgroei zette door de jaren heen gestaag door. Thans (1996) schommelt het totaal rond de 150.000 inwoners. Ook voor Aruba, Bonaire en Saba, St. Eustatius en St. Maarten geeft Bosch de aantallen (voor de laatstgenoemde drie eilanden I, 71; I, 34 en I, 85; voor Aruba II, 55; voor Bonaire II, 285).⁶⁶ De blanken zijn protestant (gereformeerd en luthers), enkele katholieken uitgezonderd, en

64 Zie de tabellen bij Renkema, *Het Curaçaose Plantagebedrijf*, 336 en 337 (Bijlage 3).

65 Goslinga, *The Dutch in the Caribbean*, 4, 78, 742 noot 1 bij hoofdstuk 3.

66 Voor latere jaren (± 1840 en daarna) geeft Goslinga, *The Dutch in the Caribbean*, nog aantallen, zo voor Aruba, 135, 141; Bonaire, 130 en voor de Bovenwindse eilanden, 142, 144 en 154.

joods. De gekleurden en de zwarte slaven zijn of worden rooms-katholiek gedoopt. Het religie-onderricht is aanvankelijk zeer gebrekkig; pas met Niewindt's komst wordt de religieuze opvoeding van de zwarte en gekleurde bevolking voortvarend aangepakt. Wat de blanken betreft beseffe men wel, dat hun kerkelijke meelevendheid vaak minimaal was (van de eerste dekaden na 1634 afgezien). De kinderen werden meestal op de landhuizen gedoopt. In 1836 is het aantal Joden 738. Zij beschikten door de eeuwen heen over enkele synagoges. De oudste nog steeds gebruikte synagoge dateert van 1732 (Mikvè Israël); zij staat in Willemstad.

Summary

The Rev. G.D. Bosch (1794-1839) was minister of the Protestant congregation in Curaçao 1816-1836. He published travel memories in three volumes, two of which were re-published in 1985. These memories contain many interesting data on the history and language of the Antilles (including the Danish possessions in that region), on slavery and on ecclesiastical affairs, but also on the geography, plant and animal life, agriculture and economy of the region. They show Bosch as a supporter of Willem I's efforts to bring about the union of the Hervormde and the Lutheran Church in the colonies (realized in Curaçao in 1825), and as an opponent of Restoration Catholicism. He denounced slavery (in the Dutch colonies abolished in 1863) and was interested in the emancipation of the Negro population of the Antilles.

Mededeling

Van Bijbelkring tot Zendingskerk:
de Nederlandse Protestanten in São Paulo gedurende de jaren
1952-1962¹

J. van den Berg

De geschiedenis van het “Verzuymd Brazil”, de Nederlandse expansie in Noordoost-Brazilië in de zeventiende eeuw, is genoegzaam bekend, evenals het feit dat in die periode een volop functionerende protestantse kerkgemeenschap in Recife bestond. Veel minder bekend is de ontwikkeling van een Nederlandse protestantse kerk in São Paulo, de grootste stad van Zuid-Amerika, in de tweede helft van de twintigste eeuw. São Paulo, gesticht op 25 januari 1554 door een groep Jezuïeten, is lange tijd niet meer geweest dan een kleine nederzetting. De groei van de stad begon eerst op gang te komen in de tweede helft van de negentiende eeuw, met name door de vloed van nieuwe immigranten. In de twintigste eeuw verdubbelde de bevolking alle vijftien jaren. In de periode waarover dit artikel gaat telde zij ongeveer drie miljoen zielen. De economische ontwikkeling liep parallel aan deze bevolkingsexplosie. De industriële produktie van Brazilië, voornamelijk in en rond de stad São Paulo geconcentreerd, groeide in de jaren '50 met meer dan 10% gemiddeld per jaar. Nederlandse investeerders lieten zich hierbij niet onbetuigd en met de toename van Nederlandse investeringen zijn ook grote aantallen Nederlanders in São Paulo

1 De bronnen voor dit artikel bevinden zich in het (ongeinventariseerde) archief van de Nederlandstalige kerk te São Paulo, o.a. het Register van de Bijbelkring, het Notulenboek van de Kerkeraad, lidmatenregisters, kerkbladen, verschillende verslagen en rapporten en diverse officiële en particuliere briefwisselingen. Het archief over de periode 1952-1962 is, zover mij bekend, nagenoeg compleet bewaard gebleven.

terechtgekomen. Van de per einde 1959 in totaal 6659 geregistreerde Nederlanders in Brazilië woonden 3014, of bijna 45%, in de staat São Paulo. Het werkelijke aantal lag nog hoger. Het ligt voor de hand dat zich onder hen ook kerkelijk actieve personen bevonden. Zo kon in São Paulo een nederlandsstalige kerkgemeenschap ontstaan.²

Het begin

In augustus 1952 namen drie families, te weten Colijn, De Jong en Oranje, het initiatief tot de oprichting van een bijbelkring met als grondslag de Bijbel als het Woord van God, “nader bepaald in de belijdenisgeschriften der Nederlands Hervormde en Gereformeerde Kerken, zijnde de drie formulieren van eenigheid des geloofs”. Men wilde het kerkelijk leven van de Nederlandse gemeenschap in São Paulo bevorderen en tevens door kerkinstituering of aansluiting bij een bestaand kerkverband tot een meer geordend kerkelijk leven komen. Vanaf zondag 17 augustus vonden twee maal per maand bijeenkomsten plaats; op de andere zondagen werd zondagsschool voor de kinderen gehouden. Overigens waren reeds voordien op gezette tijden kerkdiensten georganiseerd, geleid door Ds William Muller, predikant van de reeds in 1933 gestichte Gereformeerde Kerk van Carambei in de staat Paraná. Al deze diensten en bijeenkomsten werden gehouden in de Anglicaanse kerk in het centrum van de stad.

In 1954 kwam de ontwikkeling van de gemeenschap in een stroomversnelling. Op 16 mei 1954 ging men over tot de formele instelling van de Nederlandse Bijbelkring. Deze telde zestien volwassen leden, met zestien kinderen. Van de tien gezinnen waren vijf Hervormd, drie Gereformeerd en één Vrij-Evangelisch. Men had een blaadje, *Wegwijzer*, waarvan

2 Betreffende de geschiedenis van São Paulo zie: Richard M. Morse, *From community to metropolis, a biography of São Paulo, Brazil* (Gainesville: Un. of Florida Press, 1958).

voorzover ik heb kunnen nagaan vijf nummers zijn verschenen. In juni van dat jaar kwam Dr D.K. Wielenga Gzn. uit Wassenaar tijdelijk over om de gemeente te dienen, en in juli spraken de leden over de mogelijkheid en de wenselijkheid van instituering van een Nederlandse kerk. Eenstemmigheid ontbrak echter. Volgens Wielenga waren sommigen bevreesd dat de op te richten kerk te eenzijdig Gereformeerd van karakter zou zijn.³ Bij terugkeer naar Nederland kreeg Wielenga de opdracht mee in Nederland een predikant te zoeken, bij voorkeur uit de Ned. Herv. Kerk. Hij slaagde daarin echter niet; slechts de Gereformeerde Ds J.C. Houtzagers werd bereid gevonden naar São Paulo te gaan. Intussen knoopte de kring nauwere banden aan met de Gereformeerde kerken in Paraná, maar zij aanvaardde tevens de hulp van Ds J. Postma, predikant van de doopsgezinde kolonie Witmarsum in Paraná, zij het ook met het verzoek “de punten van de Heidelberger Catechismus waarmee U het niet eens kunt zijn niet ter sprake te brengen”.⁴

In 1955 arriveerde Ds Houtzagers en op 27 november van dat jaar werd in het bijgebouw van de Engelse kerk de “Igreja Protestante Holandesa” geïnstitueerd. Lid konden worden allen die “belijdenis des geloofs afleggen met het formulier dat gebruikelijk is in de Geref. en Herv. Kerken in Nederland”. Na ampele discussie werd de grondslag als volgt geformuleerd: “Jezus Christus, zoals Hij tot ons komt in Zijn Woord en Geest”. Bij de instituering telde de kerk 28 belijdende leden en 26 doopleden, als mede 7 nog te dopen kinderen en volwassenen, in totaal 61 zielen. De gemeente koos zich een kerkeraad van vier leden, onder wie één vrouw, tevens scriba. De aanwezige volwassenen tekenden een stichtingsoorkonde,

³ Wielenga's rapport, gedateerd Wassenaar 23-10-1954.

⁴ Zie voor een algemeen overzicht van de Nederlandse kolonies in Brazilië in deze periode: H. Hack, *Dutch group settlement in Brazil* (Amsterdam: KIT, 1959); betreffende de Mennonitische kolonies: Fritz Kliewer, “Die Mennoniten in Brasilien”, *Staden-Jahrbuch* (Beiträge zur Brasilkunde) 5 (1957) 233-246.

waarin de Heidelbergse Catechismus als belijdenisgeschrift werd vermeld. Bericht van de intituering werd verzonden aan de kerken in Paraná alsmede aan verschillende kerkelijke instanties en bladen in Nederland.

De gemeente had een veelkleurige samenstelling. Van de 28 belijdende leden waren 12 afkomstig uit de GKN, 7 Hervormd, 2 Vrijgemaakt Gereformeerd, 2 Vrij-Evangelisch, 1 Christelijk Gereformeerd en 1 Remonstrants (van 3 is de kerkelijke herkomst onduidelijk). Acht families waren uit Indonesië afkomstig en één lid was van Armeense komaf.

Op de eerste kerkeradsvergadering, 8 december 1955, werd gesproken over samenwerking met de Presbyteriaanse kerken in Brazilië. De kerken van Carambeí en Castrolanda verklaarden zich echter daartegen. Zij stelden dat “de Braziliaanse geest ons niet zou liggen”⁵ en dat in de Presbyteriaanse kerk “vrijzinnigen, vrijmetselaars en armenianen [*sic*], werden aangetroffen. Daarmee was het idee voorlopig van de baan. Onder de kerk van São Paulo ressorteerde ook een kleine groep Nederlandse protestanten in de havenstad Santos, die tijdelijk werd bediend door de lutherse predikant J.J. Simon (1956-1957).

Na Houtzagers, die zich slechts voor één jaar had willen verbinden, diende de Hervormde emeritus-predikant J.J. Stam de gemeente (1956-1958). In deze periode kwam de diaconale arbeid tot ontwikkeling. Niet alle Nederlanders in São Paulo waren in goeden doen; met name vele Indische Nederlanders verkeerden in slechte omstandigheden. Een van de merkwaardigste documenten in het (ongeinventariseerde) archief van de kerk is een boek waarin de verdeling is bijgehouden van voorraden boter, kaas en melkpoeder, die door de Wereldraad van Kerken voor Nederlanders in São Paulo beschikbaar waren gesteld. In zeven maanden tijds, vanaf juli 1956, werden deze

5 Geciteerd in Notulen kerkeraad, 12-4-1956.

voorraden verdeeld onder 123 Nederlandse gezinnen, van welke slechts 15 tot de kerk behoorden.

Intussen nam zowel het aantal leden als de verscheidenheid van de gemeente gestaag toe. Ultimo 1956 bedroeg het 127 zielen, afkomstig uit zeven verschillende kerken, van wie 68 belijdende leden. Van de 47 families waren 18 afkomstig uit Indonesië; acht hadden een economische band met de Philips-vestiging in São Paulo. Deze verscheidenheid kon tot spanningen leiden en deed dat ook. Oppositie van enkele gemeenteleden tegen de praktijk van Ds Stam om volwassenen te dopen vóór de belijdenisvragen waren gesteld leidde er zelfs toe dat in 1958 de viering van het Avondmaal moest worden uitgesteld.

Toen in 1958 Ds Stam vertrok verzond de kerkeraad een brief naar het Zendingscentrum van de Gereformeerde Kerken te Baarn, met het verzoek tijdelijk een predikant te sturen, die het gemeentewerk zou kunnen combineren met een onderzoek naar de mogelijkheid van zendingswerk onder de Braziliaanse bevolking. Gezien de samenstelling van de gemeente werd gedacht aan iemand met ervaring in Indonesië. Het Zendingscentrum reageerde adequaat. Binnen een maand kwam het met een kandidaat, Ds F.L. Schalkwijk. Oorspronkelijk zou deze uitgezonden worden naar Indonesië, maar door de weigering van een visum kwam hij vrij voor een ander continent. Generale Deputaten voor de Zending der Geref. Kerken besloten in oktober hem voor een jaar ter beschikking te stellen voor het werk in São Paulo. Schalkwijk arriveerde in januari 1959 en ging meteen aan de slag. De bijbelkringen werd nieuw leven ingeblazen en op de kerkeraad werden voortaan de huisbezoeken uitvoerig besproken; een evangelisatiecommissie werd gevormd.

Met Schalkwijk kwamen ook twee waarnemers van het Zendingscentrum naar Zuid-Amerika, te weten Ds J.A.C. Rullmann en Dr J.C. Gilhuis. Zij hadden opdracht een onderzoek in te stellen naar de zendingsmogelijkheden in

Argentinië en Brazilië. Tevens was hun door het moderamen van de Gereformeerde Synode gevraagd aandacht te wijden aan de kwestie van de zelfstandigwording van de Gereformeerde kerken in Zuid-Amerika.⁶ Op de kerkeradsvergadering van 9 maart werd over deze zaken uitvoerig van gedachten gewisseld, en werd een zendingscommissie in het leven geroepen. Deze commissie was zeer actief en vormde een samenwerkingsverband met de zendingscommissies in Paraná. Doordat sommigen in de gemeente zich verzetten tegen wat zij zagen als een drijven in Gereformeerde richting⁷ kwam een definitief accoord met de kerken van Paraná eerst in februari 1961 tot stand. Spanning tussen Gereformeerden (alle leden van de kerkeraad op één na waren Gereformeerd) en anderen tekende ook het beroepingswerk na het vertrek van Ds Schalkwijk in 1960. Dat de gemeente – overigens vergeefs – een Hervormde predikant beriep werd ook door Ds B. Richters van het Zendingscentrum als teleurstellend ervaren.⁸ Het Zendingscentrum overwoog Dr J.J. Verkuyl naar Brazilië te zenden. Langzamerhand echter tekende zich een consensus af: de kerk in São Paulo, die financieel niet in staat was een predikant te beroepen, zou samenwerking aangaan met de Zending der Gereformeerde Kerken in Nederland, in casu de Paruba-commissie.⁹ Deze

6 Hun verslag in: *Rapport van Generale Deputaten voor de Zending onder heideneu en Mohammedanen uitgebracht aan de Synode van Utrecht 1960.*

7 Zie o.a. Rullmann aan L. Oranje, 24-12-1959.

8 B. Richters aan L. Oranje, 29-9-1960; soortgelijke teleurstelling vinden we ook in een brief van J.A.C. Rullmann aan L. Oranje, 22-7-1960. Daarin vinden we het probleem van Hervormd-Gereformeerde samenwerking in een notedop geformuleerd: "Het heet dan zo, dat wij in zendingswerk samenwerken met Oegstgeest. Wij hebben dat ook jaren geprobeerd en doen dat nog. Maar er is van feitelijke samenwerking geen sprake. De Hervormden zijn kopschuw en velen bij ons van de wecromstuit ook."

9 "Paruba" was de samenvattende naam voor het zendingswerk in Pakistan, Rwanda, Urundi, Brazilië en Argentinië; deze commissie functioneerde van begin 1960 tot eind 1965. Zie Henk Baas, *Van Baarn tot Leusden, 40 jaar. Zendingscentrum 1946-1986* (Leusden: Zendingscentrum, 1986) 19-22.

commissie stelde zich garant voor de uitzendings- en pensioenkosten van een predikant te São Paulo, mits deze ook werk van betekenis voor de zending zou verrichten. Ds Rullmann van de commissie formuleerde haar standpunt aldus: “Een Kerk van Jezus Christus, ook die van São Paulo, kan zich niet inkrimpen tot een instituut voor de behartiging van de geestelijke belangen van tijdelijk in Brazilië vertoevende Nederlanders, en voor definitief daar verblijvenden zolang zij nog geen Portugees kennen. Haar vensters moeten openblijven naar rondom en de missionaire activiteiten zijn levensvoorwaarde.”¹⁰ De juiste man voor het ontplooiën van deze activiteiten was ds J.J. Oranje, eerder predikant te Jakarta. De gemeente te São Paulo ging na enige aarzeling op de voorstellen van de Paruba-commissie in en in april 1962 kwam Ds Oranje naar São Paulo.

Een van de eerste taken die hem wachtte was het samenbrengen van de kerk van São Paulo met de Gereformeerde Kerken in de staat Paraná in één kerkgemeenschap. Op de landelijke vergadering van de kerken van de classis Buenos Aires, gehouden op 18 juni 1962 te Castrolanda, werd met algemene stemmen besloten dat deze drie kerken, te weten Carambeí, Castrolanda en Arapotí, voortaan een zelfstandige kerkformatie zouden zijn. Als waarnemers waren bij deze vergadering aanwezig vertegenwoordigers van de Vrijgemaakt Gereformeerde kolonie Monte Alegre en van de Nederlandse protestantse kerk van São Paulo. In de voortgezette vergadering werd een bespreking met deze vertegenwoordigers gehouden over samenwerking in een gemeenschappelijk kerkverband. Een belangrijk punt van discussie was de belijdenisgrondslag. De Paraná-kerken waren in juli 1960 tot de conclusie gekomen te moeten blijven staan op de grondslag van de Drie Formulieren van Enigheid. Wel werd de Westminster Confession

10 Rullmann aan kerkeraad São Paulo, 25-9-1961.

aanvaardbaar geacht naast de Drie Formulieren, maar niet de vervanging van deze door de combinatie Heidelbergse Catechismus/Westminster Confession. De kerk van São Paulo kende alleen de Heidelbergse Catechismus als belijdenisgeschrift. Ter vergadering ontspoon zich een interessante discussie. Ds Oranje beweerde dat het niet eerlijk zou zijn de kerk van São Paulo op dat moment te binden aan de Drie Formulieren. Hij was bang dat allerlei bestaande contacten verloren zouden gaan. Gewezen werd op het verschil in karakter tussen de kerken. São Paulo was nog niet aan confessionele verfijning toe! Daarom stelde Oranje: “Aanvaardt ons als het mogelijk is in uw kerkverband, als buitenbeentje, als kerk met één belijdenisgeschrift”. Na fikse discussie kwam Oranje met het volgende voorstel: “Zonder de confessionele grondslag [de H.C.] uit te breiden, verlangt de Nederlands sprekende kerk van São Paulo de gemeenschap met de Nederlands sprekende kerken van Paraná aan te gaan onder het accoord van de Drie Formulieren van Enigheid, met dien verstande, dat de volle kerkelijke gemeenschap wederzijds wordt aanvaard”. Na enige discussie werd met aller goedvinden het woordje “nu” ingevoegd in het eerste lid van de zin.¹¹

Kerkrechtelijk gezien lijkt dit voorstel een rariteit. Immers, de kerk van São Paulo aanvaardde voor intern gebruik slechts de Catechismus, maar voor de samenwerking in het kerkverband de Drie Formulieren! Toch was het een wijs voorstel, want aldus werd de samenwerking gered en de kool en de geit gespaard. De kerkeraad van São Paulo aanvaardde dit alles zonder veel omhaal, doch maakte ernstig bezwaar tegen de naam van het nieuwe kerkverband: “Igreja Evangélica Reformada”. Ds Oranje stelde de kerkeraad echter gerust: de omstreden term “Reformada” was de vertaling van zowel “Gereformeerd” als “Hervormd”, en aangezien de naam van de kerk niet zou worden vertaald zou deze tweeduidigheid blijven bestaan.¹²

11 Notulen van de landelijke vergadering, 18-6-1962.

12 Notulen kerkeraad, 18-6 en 29-6-1962.

Op de voortgezette vergadering gehouden te Carambeí op 23 juli 1962 werd het kerkverband geconstitueerd: “De gereformeerde kerk van Arapotí, de gereformeerde kerk van Carambeí, de gereformeerde kerk van Castrolanda en de Ned. Prot. Kerk van São Paulo, gehoorzaam aan de roeping die van Godswege in dezen tot haar komt, besluiten samen een kerkverband aan te gaan, onder de naam Igreja Evangélica Reformada (no Brasil). Deze kerken verklaren dat zij zich willen buigen onder het gezag van Gods Woord en aanvaarden als belijdenisgeschriften de Drie Formulieren van Eenigheid. Daarbij wensen deze kerken zich te houden aan de beginselen van het Gereformeerde Kerkrecht”.

In de kerkeraad van São Paulo haastte ds Oranje zich te ontkennen dat de belijdenisgrondslag van de kerk van São Paulo daarmee zou zijn veranderd. Niet ieder was daarvan overtuigd. Op een gemeentevergadering eind augustus 1962 werd door verschillende leden bezwaar aangetekend. Oranje reageerde ferm: “het standpunt van São Paulo zal blijven zoals het altijd is geweest”.¹³ Het zou nog enige tijd duren tot de gemoederen in deze zaak weer geheel tot rust kwamen.

De samenwerking met de kerken in Paraná kreeg, naast de reeds bestaande contacten in de zendingsraad, gestalte in het eerste visitatiebezoek voor de predikanten Muller en Van Lonkhuijzen. Men kwam tot de conclusie dat de kerk van São Paulo een evangelisatiekerk was en dat ook wel zou blijven.¹⁴

Zo was de bijbelkring uitgegroeid tot een volwassen kerkgemeenschap, die in samenwerking met de kerken in Paraná en de Gereformeerde zendingsorganen in Nederland haar ogen had opgedaan voor de Braziliaanse samenleving in een missionair elan. Ds Oranje, in São Paulo tot 1971, werd de

13 Notulen gemeentevergadering, 31-8-1962.

14 Notulen kerkeraad, 12-12-1962.

nieuwe secretaris van de zendingsraad en leidde de kerk een nieuw tijdperk van activiteiten binnen.¹⁵

15 Na zijn vertrek in 1971 werden door ZGKN als predikant van São Paulo met een zendingsopdracht nog uitgezonden: W.H. van Halsema (1971/2-1978), P. Gilhuis (1978-1982), J. van den Berg (1983-1990) en Tj. de Boer (1991-1994).

Boekbesprekingen

Peter van der Veer, *Modern oriëntalisme. Essays over de westerse beschavingsdrang* (Amsterdam: Meulenhoff, 1995), 224 pp., f 36,90; Frances Gouda, *Dutch culture overseas. Colonial practice in the Netherlands Indies, 1900-1942* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 1995), x, 304 pp., f 59,50; Cees Fasseur, *De weg naar het paradijs en andere Indische geschiedenissen* (Amsterdam: Bert Bakker, 1995), 314 pp., f 45,00.

De Amsterdamse hoogleraar godsdienstwetenschappen Van der Veer gaat in zijn boek in op het in alle hevigheid in de angelsaksische wereld gevoerde "oriëntalisme-debat". Het werk van Edward Said over het westerse beeld van met name de Islam in zijn *Orientalism* (1978) en zijn kritiek op het stereotype van de impulsieve, wraakzuchtige, irrationele oosterling hebben een discussie op gang gebracht over de waarde van veel vermeend objectief anthropologisch en godsdienstwetenschappelijk onderzoek. Volgens Said is het verzamelen van deze kennis in feite niet meer dan een (neo-)koloniale beheersingsstrategie. Van der Veer werkt dit thema vooral uit voor India, de regio die hij het beste kent, en besteedt in zijn vijfde hoofdstuk speciale aandacht aan de relatie tussen zending en moderniteit. Deze blijkt complexer dan de secularisatie in ons land zou doen vermoeden. De causale relatie die hij trekt tussen de opkomst van de ontwikkelings samenwerking en de ondergang van zendingsorganisaties is naar mijn mening te zwaar aangezet. Ook de verkerkelijking van het zendingswerk was voor het laatste verantwoordelijk. Dat zending en moderniteit meer dan elkaars tegenpolen zijn, blijkt ook in het zesde hoofdstuk met als titel: "De oriëntalist en de dominee". Van der Veer zet hierin Christiaan Snouck Hurgronje en Hendrik Kraemer naast en tegenover elkaar. Opvallend was dat Kraemer mede de modernisering gebruikte

als motief om zending op Bali te legitimeren. Hij probeerde de relatie tussen het hindoeïsme en de Balinese cultuur te ontkennen, om zo de introductie van het christendom als hogere en modernere religie te legitimeren. Het waren daarentegen juist zijn seculiere tegenstanders die van Bali een ethnologisch museum wilden maken, omdat zij vreesden dat vreemde culturele invloeden de in hun ogen harmonieuze samenleving zouden vernietigen. Het is overigens enigszins vreemd om Kraemer, die zichzelf als "leek" afficheerde en zelfs geen zendeling-leraar werd – hij zakte voor het examen als gevolg van een onvoldoende voor dogmatiek – postuum tot dominee verklaard te zien. Dit neemt echter niet weg dat Van der Veer met zijn bijdrage het onderwerp "oriëntalisme" op onze Nederlandse zendingshistorische agenda geplaatst heeft en daar mogen we hem dankbaar voor zijn. Zijn conclusie dat het evangelie van de zending en van de koloniale overheid niet los van elkaar te zien zijn is uitdagend genoeg.

Het debat over de Balinese cultuur en de zending komt ook kort ter sprake in het boek van Frances Gouda, dat vooral een breed beeld van de samenhangen tussen kolonialisme, cultuur, gender en onderwijs in Nederlands Oost-Indië wil geven. Hierbij komen onderwerpen ter sprake als de levenswijze van de Nederlandse gemeenschap, onderwijs aan meisjes uit de Javaanse en Balinese elite, het beeld van de "inlander" in evolutionistische theorieën, de relatie tussen sekse en burgerrecht en de koloniale tentoonstelling te Parijs in 1931. De pagina's 66-67 geven een summier schets van de relatie tussen kerstening en kolonialisme. Het boek is in een nogal ongemakkelijk Engels met veel jargon geschreven. Wie de voetnoten doorwerkt, is weer helemaal bij met de Engelstalige literatuur over Indië in deze eeuw.

De Leidse historicus Fasseur brengt in zijn verzamelde artikelen ook de zending op Bali ter sprake. Het gaat dan echter niet om Kraemer, maar om het mislukte optreden van de Utrechtsche Zendingsvereniging in de negentiende eeuw. Na de moord op

zendeling De Vroom in 1881, wiens fraaie naam niet eens vermeld wordt, werd het eiland gesloten voor bekeringsarbeid, om de zendingen tegen zichzelf in bescherming nemen. De aanleiding tot dit verbod was overigens wat gecompliceerder dan Fasseur op p. 123 vermeldt. Ook andere bijdragen in deze voortreffelijk geschreven bundel zijn van belang voor de zendingshistoricus. Met name het hoofdstuk over het rascriterium in de Indische wetgeving komt de ambivalente positie van de "inlandse christenen" ter sprake. Dit onderwerp verdient zeker nog eens een aparte studie, evenals de rol van de zending bij de uitbreiding van het Nederlands gezag in de Archipel en het verzet daartegen. Tot slot geeft Fasseur op de laatste pagina van het boek een antwoord op de vraag van Rudy Kousbroek – door Ben van Kaam in ons tijdschrift herhaald – waarom er nooit een studie over Boven-Digoel is verschenen. Harry Poeze is al enige tijd bezig met onderzoek naar dit kamp. Nog even geduld dus.

Guus Boone

Arnold Fr. Parengkuan, *The presence, place and role of the Christian Evangelical Church in Minahasa in the midst of the struggle of the Minahasan society and Indonesian nation in the period of 1934-1979*, Jakarta, 1994; provisory edition; xxxiii, 413 pp., two maps, glossary, three appendices, bibliography, index, abstract in English (not for sale).

This study is a doctor's thesis, submitted in 1994 to the Singapore-based South East Asia Graduate School of Theology. It has been written under the guidance of Dr Chr. de Jonge, who at the time was a lecturer at the Jakarta Theological Faculty (STT, Jalan Proklamasi) and supervised a number of dissertations in the field of church history which have lately

been presented either to the SEAGST or to the Jakarta Theological Faculty. The book can be consulted in the libraries of the Hendrik Kraemer Institute at Oegstgeest and of the Theological Faculties in Jakarta and Tomohon.

The author himself, born in 1949, was a member of the teaching staff of the Akademi Theologia GMIH (the Christian Church of Halmahera) on the island of Ternate. He then served as a pastor in Manado, North Sulawesi, and since 1984 lectures at the Theological Faculty of the Christian University at Tomohon, North Sulawesi. His study is one of a number of studies on the history of Indonesian churches written by Indonesians themselves, which are now finally appearing after writing on Indonesian church history has for so long been virtually monopolized by Dutch missionaries and other foreigners¹⁶. The fact that it is the most recent period in the history of these churches that is now being studied by Indonesians is due to the circumstance that for this period the written sources are mainly in Malay and Indonesian, and are therefore more accessible.

This carefully written monograph on the Evangelical Christian Church of the Minahasa (GMIM), which notwithstanding its English title is in Indonesian, is divided in five chapters. Ch. I (p. 1-81) presents a description of Minahasan society, *adat*, religion, economy and politics, as well as an overview of the history of the church before it became independent. Ch. II (82-164) describes the search of the GMIM for its identity, and contains an overview of the history of this church in a narrower sense. Ch. III (165-241) gives a picture of the eventful history of the region during these years: the Japanese occupation, the struggle for national independence, a civil war, the rise and fall of the communist party and the emerging of what is called the New Order. Ch. IV (242-302), entitled "Presence, place and role

16 See also the *Documentatieblad voor de Geschiedenis van de Nederlandse Zending en Overzeese Kerken*, jrg. 2, nr. 2 (1995) 184, and the next review in this issue.

of the GMIM in the struggle of society and nation”, depicts the reactions of the church and its leadership to those events. Ch. V (303-347) presents the conclusions, which are followed by an interesting theological reflection, among others, on the relation between the Christian faith and Minahasan tribal religion. This division makes some overlapping inevitable. Besides, it entails the introduction of a double periodization: Ch. II is arranged according to the terms of office of the GMIM’s successive chairpersons, whereas Ch. III and Ch. IV follow the calendar of national events in these years.

This monograph is a very welcome gift to anybody who is interested in Indonesian church history. It fills a gap, because no general history of this important church (appr. 750.000 members) existed in either Dutch or Indonesian. Apart from some unpublished Master theses, there are no studies at all available on aspects of the history of this church after its independence. Thus we have a debt of gratitude to the author and his supervisor. In preparing this study, ample use was made of archival documents and oral sources. The author has a fairly balanced view of his church and his study is certainly no apology.

Obviously the scope of a study like this is so wide that one cannot expect the history of this church to be discussed in detail. This dissertation, like Tapilatu’s (see next review), should be followed up by a number of more specialized studies on particular subjects, e.g. on developments in the field of church order and confession of faith; the struggle of the church and its leadership with communism (the author does not utilize and analyze all sources available); the relation between *adat* and Christian faith on the village level. As for theological reflection, one would welcome for a more thoroughgoing analysis of the ecclesiology underlining the GMIM’s active role in social, economic and political matters during the period under review. In addition to crediting the church’s strong man Wenas for this,

should not some attention be given to the *apostolaatstheologie* emerging in the Nederlandse Hervormde Kerk during the 1940's?

Th. van den End

M. Tapilatu, *Sejarah Gereja Protestan Maluku 1935-1980 (Suatu tinjauan historis kritis)*. Jakarta, 1994; provisory edition; viii, 344 pp., map, glossary, four appendices, bibliography, index (not for sale).

This study is a doctor's thesis, written under the guidance of Dr Chr. de Jonge and presented to the Jakarta Theological Academy (STT, Jalan Proklamasi). The book can be consulted in the libraries of the Hendrik Kraemer Instituut at Oegstgeest and the Theological Faculties in Jakarta and Ambon.

The author was born in 1942. Like Parengkuan he was a member of the teaching staff of the Akademi Theologia GMIH on Ternate; since 1978 he has been a lecturer at the Faculty of Theology at Ambon; he is also a co-ordinator of the project for the publication of historical sources on Protestantism in the Molucca's.

This study is more homogeneous than Parengkuan's, with a periodization which mainly follows political events (the exception is the church's independence in 1935). Ch. I (17-69) presents a picture of the geographical and ethnic setting and summarizes the history of Christianity in the Moluccas up to 1925. Ch. II describes the decade preceding church independence (70-117), while Ch. III discusses the first six years of the GPM as an independent church (118-157). Ch. IV depicts the years under Japanese occupation (1942-1945), which for the GPM were more tragic than for its sister church in the Minahasa (p. 158-189). Ch. V covers the years of the struggle

for freedom from Dutch colonial rule (190-222) and Ch. VI discusses the period up to the communist coup d'état in 1965, including the events in 1950 which are known as the RMS rebellion (223-274). Ch. VII describes the renewal of the church during the years of the "New Order" up to 1980, under the leadership of Th.P. Pattiasina (275-325). Ch. VIII (326-336) contains a summary of the preceding chapters, and Ch. IX presents a theological reflection on this history (337-344).

In writing his study, the author was handicapped by the fact that the central church archives were lost in 1944, when the city of Ambon was bombed by the Allied forces. Nevertheless, he succeeds in presenting a clear picture of the developments between 1925 and 1945. Like his colleague Parengkuan, he is to be admired for the way in which he avoids losing himself in details; throughout these two studies the broad outlines remain visible. In both we find a honest and critical attitude towards the church combined with a form of solidarity which makes us feel that this book has been written by a member of the community. If there is a difference between the two studies, it is because Tapilatu's study is somehow more penetrating in its theological analysis of church policy and of the way the church members perceive the Christian faith.

This book, too, is the first study on the recent history of an important Indonesian church. Translation and publication of these studies in English should be considered. Perhaps some minor errors could then be corrected and several gaps be filled. In the case of Tapilatu, e.g., it would be interesting to know the position taken by the GPM leadership on issues such as ecumenism in Indonesia with regard to the divergent conceptions of GPI and DGI (p. 268). The reviewer does not agree with the perception of Moluccan church history before 1935 as just prehistory (*pra-sejarah*, p. 10), a view indebted to Theodor Müller-Krüger.

Rodger Lewis, *Karya Kristus di Indonesia. Sejarah Gereja Kemah Injil Indonesia sejak 1930*, Bandung: Kalam Hidup, 1995, 503 pp., illustrations, appendices, bibliography, index, rp. 17.500 (= ± f 15,-).

The author was born in New York in 1923, and was a Christian and Missionary Alliance (CAMA) missionary in Bali from 1953 until he was pensioned; he still lives in Denpasar, Bali. In 1985 he was assigned the task of writing the history of CAMA missionary work in Indonesia. The book under review, an elaboration of his *Ringkasan sejarah Gereja Kemah Injil Indonesia 1828-1987*, 1987, 112 pp., is the result of that assignment.

The CAMA mission in Indonesia was originally an offshoot of the missionary work of that society in China. In 1929, the CAMA pioneers came to Indonesia to care for the Overseas Chinese in the ports of Indonesia. In the course of time, however, work among Indonesian tribes, reached or unreached, in Eastern Indonesia, mainly in Kalimantan (Borneo) and Irian (West New Guinea), became more important. Nowadays the great majority of the half a million church members belonging to the CAMA denomination are ethnic Indonesians. Until WW II, 29 CAMA missionaries came to Indonesia, of whom R.A. Jaffray (1897-1930 in China, 1930-1942 in Makassar, died in 1945 in Japanese internment) was the most outstanding. The centre of the mission was Makassar (Ujung Pandang, in South Sulawesi), where the central Bible School developed into the Jaffray Bible College (1958) and the R.A. Jaffray Theological Academy (1966). The mission made extensive use of mass media and was the first in Indonesia to employ aeroplanes.

In 1951, the CAMA congregations were assembled into three regional churches, in respectively East Indonesia and East and West Borneo. Five years later, the Indonesian daughter churches were considered to have reached maturity. The foreign workers were put under the supervision of these churches; at the same time the CAMA stopped the allowances which until then had been given to a great number of Indonesian church workers. However, the Indonesian Church and the CAMA continued to co-operate closely while separated in terms of organisation. In 1965 the regional churches entered into a fellowship called the *Kemah Injil Gereja Masehi Indonesia*, which in 1983 was transformed into a united church named Gereja Kemah Injil Indonesia (GKII), with its central office in Jakarta. In spite of the Indonesianization programme adopted under government pressure, the number of foreign workers still stands at 84 (1995). The church is not affiliated with the Indonesian Council of Churches, though it is a full member of the Indonesian Evangelical Fellowship and the Alliance World Fellowship, founded in 1975.

The author depicts in great detail the work of CAMA and its daughter churches in Indonesia, and his book makes very interesting reading. The Indonesian workers are not forgotten. However, the work of other missions and churches is only mentioned cursorily and in a more or less negative context. We look in vain for theological reflection on the CAMA mission and on the place of the KINGMI churches in modern Indonesia, or their relation with the other Indonesian churches. Perhaps it is symptomatic that the story of the CAMA evangelist Zakheus Pakage and his *Wage Bege* communities, described by the KINGMI pastor Benny Giay in his dissertation (*DZOK*, 1995/2, 180ff), is absent in this book. Pakage (not in the Index) figures only as one of the first Highland Papuas to visit the Bible School in Makassar. Nevertheless, it is good to have this study. The work of the CAMA and the KINGMI churches in Indonesia are

part of the rise of Evangelical Anglo-American Christianity in that country (1950: 1% of Indonesian Protestantism, 1995: 30%), on which it is very hard to obtain reliable data. For one segment of the Evangelical movement in Indonesia this gap has now been filled.

Th. van den End

W.B. van Halsema e.a. (red.), *De zending voorbij. Terugblik op de relatie tussen de Gereformeerde Kerken in Nederland en de Christelijke Kerk van Sumba, 1942-1992* (Kok, Kampen, 1995), x, 276 pp., f. 29,50.

In deze bundel wordt in een achttal artikelen teruggeblikt op een halve eeuw betrekkingen en samenwerking tussen de Gereformeerde Kerken in Nederland (GKN) en de Christelijke Kerk van Sumba (*Gereja Kristen Sumba*, GKS) die in 1947 zelfstandig werd. Na een artikel van H. Reenders over de vooroorlogse zendingsperiode 1881-1942, wordt ingegaan op de periode tussen Japanse overheersing (1942) en zelfstandigwording (1947). Telde de GKS toen zo'n 6000 leden, in de periode daarna zou de Sumbanese kerk uitgroeien tot krap 150.000 in 1990. In het derde artikel over de periode van oecumenische samenwerking 1947-1992 wordt 1972 genoemd als keerpunt in de relatie tussen de GKS en de GKN. De GKS wilde zelf de volle verantwoordelijkheid dragen voor de evangelieverkondiging op Sumba. Het Indonesisch werd de taal bij oecumenische ontmoetingen terwijl buitenlandse zendingsmedewerkers voortaan dienden te rapporteren aan de GKS. Tegelijkertijd streefde de GKS naar grotere financiële onafhankelijkheid.

In de hoofdstukken 4 tot 7 wordt aandacht geschonken aan enkele afzonderlijke takken van werk: het theologische

onderwijs (in 1924 begonnen als Theologische Opleidingsschool, vanaf 1947 meer een Sekolah Guru Injil, een evangelistenschool, die in 1971 ten gunste van een Theologische Akademie te Kupang werd gesloten); het kerkelijk medisch werk; voorts het christelijk onderwijs en het landbouwkundige, christelijke ontwikkelingswerk.

Waren de eerste drie hoofdstukken historische beschouwingen, vooral in dit gedeelte krijgt de bundel naar stijl en inhoud sterk het karakter van een typisch Nederlands gedenkboek ([...] *maar de tijden zijn veranderd!* [p. 182] e.d.). In hoofdstuk 8 wordt in de tweede voetnoot dan ook terecht gewezen op het methodologische probleem dat met het schrijven van de eerste zeven hoofdstukken – zo te zien – ging ontstaan. De nadruk ligt op de institutionele ontwikkeling van de relatie tussen beide kerken, beschreven door voormalige uitgezonden Nederlanders voornamelijk aan de hand van officiële bescheiden en persoonlijke waarneming. Zo'n terugblik heeft uit de aard van de gekozen informatieverwerking en vanwege het beperkte perspectief geringe waarde voor de bestudering van de Sumbanese, naoorlogse christenheid in relatie tot de maatschappelijke ontwikkelingen. Er wordt dan ook geen antwoord gegeven op de belangrijkste vraag waarom de kerkgroei tussen 1881-1942 weinig voorstelde (pas in 1915 werden de eerste twee Sumbanese gedoopt) en waarom de kerkgroei na de zelfstandigwording zo explosief steeg. In het laatste hoofdstuk wordt deze omissie enigszins opgevangen door vanuit een meer godsdienstsociologisch en -anthropologisch perspectief aandacht te schenken aan enkele exemplarische situaties waarin gewone Sumbanese christenen keuzes moeten maken tussen de oude, door *kabihu's* (verwantengroep) en *paraingu's* (stamdorpen) gestructureerde adatorde en door *marapu's* (voorvaderlijke geesten) beïnvloede rituele cultuur.

De korte zoektocht in het laatste hoofdstuk naar de wisselwerking tussen christendom en Sumbanese samenleving

leidt tot de conclusie dat de Sumbanese cultuur, ondertussen ook veranderd door politieke en sociaal-economische aansluiting bij de Republiek Indonesia, meer en meer herkenbaar wordt in de kerkelijke cultuur. De historisch-missiologicalische vraag naar een half centennium van wisselwerking tussen evangelie-beleving en context, uitmondend in de reconstructie van de traditionele sociale organisatie in *paraingu* tot een *paraingu-bidi* (een nieuwe Sumbanese gemeenschap) wordt achterin de bundel uiteindelijk dan toch nog gesteld, hoewel het redactioneel natuurlijk beter was geweest de terugblik daarmee te laten aanvangen en de scribenten van de "Sumba-familie" deze vervolgens uit te laten werken.

H.E. Niemeijer

Hesdie S. Zamuel, *Johannes King. Profet en apostel van het Surinaamse Bosland*, diss. RUU, serie MISSION nr. 6 (Zoetermeer: Boekencentrum, 1994), vi, 242 pp.

Binnen het zendingshistorisch onderzoek komt steeds meer de nadruk te liggen op de inheemse reactie op en verwerking van de boodschap van de Europese zendelingen. De dissertatie van Hesdie Zamuel, leider van het Theologisch Seminarie van de Evangelische Broedergemeente in Paramaribo, is een goed voorbeeld hiervan. Het bevat een biografie en korte samenvatting van het denken van Johannes King (ca. 1830-1898), die een hoofdrol vervulde bij de kerstening van de Matawai, één van de groepen marrons – weggelopen slaven – in Suriname. Daarnaast was King één van de eerste schrijvers van het Sranan, waarin hij veel teksten heeft nagelaten, die ten dele al zijn uitgegeven. Zamuel, die evenals King tot deze Matawai behoort, probeert niet alleen de historische achtergrond van het optreden van de profet van het bosland te schetsen, maar wil tevens

komen tot een duiding van diens betekenis voor de huidige Surinaamse christenheid.

Na een beschrijving van de kolonie Suriname in de negentiende eeuw met het accent op de positie van de gemeenschappen van weggelopen slaven, volgt de biografie van King. Belangrijke punten hierbij vormen Kings bekering, de betekenis van dromen en visioenen voor zijn levensgang, zijn reizen door het bosland in dienst van de Herrnhutter zending en zijn latere leidende positie als granman van de Matawai. Deze werd tegen wil en dank door King vervuld, maar bleek van groot belang voor het consolideren van de zendingsarbeid. De theologische positie van King wordt beschreven aan de hand van de opvattingen van de Herrnhutter-zending, terwijl in een apart hoofdstuk zijn eigen accenten worden besproken, waarbij met name zijn grote waardering voor traditionele geneesmiddelen (*dresi*) en de leidende functie van visioenen naar voren komen. In het slotdeel van zijn betoog gaat Zamuel in op de hedendaagse betekenis van King. Hij constateert dat ondanks het bestaan van een sterke orale traditie de herinnering aan hem is vervaagd en dat hij in de verhalen die nog wel bekend zijn de trekken van een legendarische figuur heeft gekregen. De betekenis van King voor Suriname nu is volgens Zamuel dat hij vanuit een authentiek godsvertrouwen aan de ene kant de Matawai-samenleving onder kritiek heeft gesteld en hekserij en toverij bestreden, maar aan de andere kant toch ook veel van de cultuur intact heeft gelaten en bijvoorbeeld de traditionele medische kennis heeft verzameld en bewaard. Het boek sluit af met een tweetalige uitgave (Sranan-Nederlands) van enkele nog niet gepubliceerde teksten van King, namelijk vier verslagen van zendingsreizen en een aantal recepten uit zijn *Dresiboekoe*.

Met name de plaats van Johannes King binnen het geheel van de Suriname-zending blijft in Zamuels boek onderbelicht. In het deel over het negentiende-eeuwse Suriname mag deze niet ontbreken. Zo blijft ook de vraag onbeantwoord of er andere

marrons waren die een vergelijkbare rol als King vervulden, terwijl de reactie van de Europese zendelingen op Kings optreden nauwelijks aan de orde komt. Door dit alles wordt min of meer de indruk gewekt dat de invloed van de Herrnhutters op Kings handelen vrij gering was, terwijl zijn theologisch denken juist in grote mate door hen was beïnvloed. Dit is een punt dat vraagt om verder onderzoek. Wat Zamuel duidelijk heeft gemaakt is dat mensen als King het waard zijn om aan de dreigende vergetelheid ontrukkt te worden. De auteur verdient dan ook onze dank dat hij met dit boek voor King een monument heeft opgericht dat recht aan diens persoon en roeping, apostel en profeet te zijn voor de Surinaamse marrons.

Guus Boone

Mededelingen uit de Werkgroep

Werkgroepvergaderingen

In het afgelopen jaar kwam de Werkgroep tweemaal bijeen, op 17 juni 1995 in de THUK te Kampen en op 27 oktober in het Dienstencentrum van de GKN te Leusden. De voorjaarsbijeenkomst, meegeorganiseerd door de Indonesië-studiegroep IRIP, was gewijd aan het thema: “Vijftig jaar merdeka: christenen blikken terug”. Holtrop, wiens lezing in het laatste nummer van het *Documentatieblad* is opgenomen, sprak over de Nederlandse kerken en de dekolonisatie. Het Indonesische parlementslid Sabam Sirait, die speciaal voor deze bijeenkomst was overgekomen, sprak over “Christenheid en dekolonisatie” vanuit Indonesisch perspectief. Hij zette vraagtekens bij de gangbare opinie, als zou een nauwe band hebben bestaan tussen christenheid en koloniaal bewind in Indonesië. Ook sprak hij, naar aanleiding van de perspectiefverschillen in geschiedschrijving en vooral met het oog op het voorgenomen bezoek van de koninklijke familie aan Indonesië na de officiële viering van de proclamatie van de onafhankelijkheid, zijn vertrouwen uit over de mogelijkheden van blijvende samenwerking tussen Nederland en Indonesië. De journalist Ben van Kaam bracht de verwerking van het koloniaal verleden ter sprake. Hij voerde een pleidooi voor een rehabilitatie van de Nederlandse dienstplichtigen die weigerden dienst te nemen in een bezettingsleger in Indonesië: zo zou het kunnen komen tot een waarachtige verwerking van het koloniaal verleden. Ook wees hij op de noodzaak van een gebaar naar de vroegere Indonesische nationalisten die in het concentratiekamp Boven-Digoel gevangen zaten. Ook Van Kaam's lezing werd gepubliceerd in de laatste aflevering van het *Documentatieblad*. Met het oog op het karakter van deze bijzondere bijeenkomst overhandigde het echtpaar Koetsier-Korvinus aan de voorzitter van de Werkgroep een eerste exemplaar van hun bundel

interviews met Indonesiërs en Nederlanders betreffende het dekolonisatieproces.

Tijdens de middagvergadering was er gelegenheid voor de huishoudelijke zaken van de Werkgroep. Ter sprake kwam de viering van 200 jaar Hervormde Zending (1797 NZG) en 100 jaar Gereformeerd-kerkelijke zending (Synode van Middelburg 1896). In een brief vroeg Prof. Verkuyl aandacht voor het feit dat de stoot tot de zending in Nederland in de negentiende eeuw in feite uitgegaan is van de zending van de Broedergemeente (ZZG 1793) en dat de aanstaande herdenkingen aan dat feit niet stilzwijgend voorbij zouden mogen gaan.

De najaarsbijeenkomst vertoonde het gebruikelijke patroon van een tweetal lezingen, van Dr L.J. Joosse en Dr J. Helderma, elk met een onderwerp betreffende de geschiedenis van West Indië. Omdat de lezingen gepubliceerd zijn in dit nummer is het niet nodig bij de inhoud ervan stil te staan. Het tweede deel van de bijeenkomst stond in het teken van de verschijning van de bundel *De Zending Voorbij. Terugblik op de relatie tussen de Gereformeerde kerken in Nederland en de Christelijke Kerk van Sumba 1942-1992*. Het eerste exemplaar van de bundel, waarvan de redactie in handen was van W.B. van Halsema, P.N. Holtrop, H. Reenders en J.A.C. Vel, werd aangeboden aan mevr. J. Luijendijk-Klapwijk en aan de Sumbaneese predikant drs N.J. Woly.

Redactie- en bestuursvergaderingen

De vergaderingen van redactie en bestuur vonden plaats op 3 oktober van het afgelopen en op 30 januari van het lopende jaar.

– Projecten

Het project *Inventarisatie Zendingsarchieven*, dat uitgevoerd wordt door mevr. drs M.H. Dirkzwager, is in het afgelopen najaar van start gegaan. De toezegging van de Raad voor de Zending van de NHK en de Zending van de GKN het project

voor de helft te willen financieren maakte het verantwoord een begin te maken. In de afgelopen maand ontvingen wij bericht dat het Prins Bernhard Fonds ook bereid is mee te financieren. Ons ontbreekt op dit moment nog ongeveer Hfl. 30.000,- Wij houden ons aanbevolen voor suggesties.

Het bestuur besloot ook de verantwoordelijkheid op zich te nemen voor de serie *Project Kerkhistorische Uitgaven Indonesië*. Deze reeks voorziet in de uitgave van bronnen uit de verschillende Nederlandse zendingsarchieven. Tot de uitgave van deze serie, die op dit moment reeds vier delen telt (betreffende het zendingswerk in Tana Toraja, Sumba, West-Java en Zuid-Sulawesi) nam in 1980 Dr J.L.Ch. Abineno het initiatief. Omdat het niet zeker was of de uitgave zou kunnen worden voortgezet, was na verschijning van het vierde deel de vroegere begeleidingscommissie ontbonden. Wegens de nieuwe plannen in het kader van het onderzoeksprogramma van de kerk- en zendingshistorische afdeling van de THUK lag het voor de hand de serie niet te beëindigen maar haar, zoals reeds gebeurde met de auteurs, nauw aan de Werkgroep en de THUK te verbinden. De serie zal worden voortgezet onder de naam GROTE REEKS, een onderdeel van de UITGAVEN VAN DE WERKGROEP VOOR DE GESCHIEDENIS VAN DE NEDERLANDSE ZENDING EN OVERZEESE KERKEN,

Gepland zijn twee delen betreffende de geschiedenis van de Gereformeerde Zending in Midden-Java (Dr Chr.G.F. Jong en Dr H. Reenders), terwijl binnenkort ook een uitgave van een selectie van de bronnen uit Midden-Java zelf, van de hand van Dr Pradjarto DS en Dr Chr.G.F. Jong, verschijnt. Redactie en bestuur van de Werkgroep overwegen dit laatste deel apart uit te geven.

Omdat in de GROTE REEKS de nadruk gelegd wordt op zendingsarchieven en op Indonesië, besloot het bestuur in de serie UITGAVEN VAN DE WERKGROEP VOOR DE GESCHIEDENIS VAN DE NEDERLANDSE ZENDING EN OVERZEESE KERKEN nog een

serie in het leven te roepen, de KLEINE REEKS. Deze reeks, die door het Boekencentrum zal worden uitgegeven, staat onder redactie van Dr Van den End, Dr Holtrop, Dr De Jong en Dr Niemeijer (die op 29 mei hoopt te promoveren/gepromoveerd is aan de VU). De serie beoogt de bevordering van de geschiedschrijving van de Nederlandse, vooralsnog protestantse zending en van de van origine Nederlandse kerken overzee sinds de vroege 17e eeuw. Het eerste deel, een bewerking van het dagboek van de zendelingsvrouw Anna van der Klift-Snijder uit Zuidoost-Celebes (Indonesië) door Dr De Jong, zal op de voorjaarsbijeenkomst van de Werkgroep, in het HKI te Oegstgeest worden aangeboden. Inmiddels stromen, tot vreugde van de redactie, aanbiedingen voor opname en publicatie in de serie binnen.

– Studieprogramma's

Aan de THUK werd Dr A.J. van den Berg aangesteld voor het verrichten van onderzoek naar de oorzaken, achtergronden en gevolgen van het uiteenvallen van het NZG in het midden van de vorige eeuw. De resultaten van deze studie - die mee ondernomen wordt met het oog op de aanstaande herdenking van 200 jaar NZG - zullen aan het eind van 1997 het licht zien. Bij de KNAW werd, na maandenlange voorbereiding, een studievoorstel ingediend voor de uitgave van bronnen betreffende de geschiedenis van het Moluks Protestantisme 1605-1935. Het project zal een samenwerkingsproject zijn van de THUK en de Chr. Universiteit van Ambon (UKIM). Over de perspectieven van dit grote samenwerkingsproject is de Werkgroep optimistisch.

– Herdenkingen

De najaarsaflevering van het *Documentatieblad* zal gewijd zijn aan "honderd jaar gereformeerde zending". In verband daarmee zal die aflevering vroeger verschijnen dan gebruikelijk: begin

september. Ook bij de voorbereiding van tweehonderd jaar protestantse zending (NZG) zijn leden van de Werkgroep betrokken.

– Bibliografie

Na een gedegen voorstudie van Dr A.J. van den Berg besloot de redactie af te zien van het opstellen van een eigen bibliografie. Wel zal in een van de volgende afleveringen van het *Documentatieblad* een “handleiding” gepubliceerd worden voor hen die zich willen zetten tot zelfstandig onderzoek op het terrein van de Nederlandse zendingsgeschiedenis.

– Financiën

Tot nu toe spraken wij nog niet over de financiering van de uitvoering van al deze grote plannen. Zelfs het abonneebestand van het *Documentatieblad* is al een hachelijke zaak. Indien wij in dit komende jaar niet vijftig – ik herhaal: vijftig – abonnees erbij krijgen, kan het gebeuren dat wij volgend jaar niet meer verschijnen. Wij doen daarom een beroep op onze abonnees om creatief mee te werken aan de werving van nieuwe abonnees. Ook legaten – ook dat herhaal ik: legaten – zijn van harte welkom aan het adres van de stichting Werkgroep. Wij dromen ervan een bedrag van een ton te ontvangen om het *Documentatieblad* en andere publicaties van de Werkgroep te kunnen financieren. Wie weet.

PNH

Personalia auteurs

Dr L.J. Joosse (1944) is predikant van de Gereformeerde Kerk (Vrijgemaakt) te Groningen-West en hoofddocent in de vakken Missiologie aan de Reformatorische Hogeschool te Zwolle.

Dr F.L. Schalkwijk (1928) was predikant van de Gereformeerde Kerken in Nederland in Nederland en werkte van 1959 tot zijn emeritaat in 1989 als missionair predikant in enkele gemeenten in Brazilië en als docent aan het Seminarie van de Presbyteriaanse Kerk te Recife, na 1989 enige jaren als docent aan het Oecumenisch Missionair Centrum te Viçosa.

Dr J. Helderma (1936) was predikant van de Gereformeerde Kerken in Nederland en is sinds 1973 wetenschappelijk medewerker (sinds 1977: hoofdmedewerker) aan de Vrije Universiteit.

Drs J. van den Berg (1951) was van 1983 tot 1990 missionair predikant namens de Gereformeerde Kerken in Nederland te São Paulo, Brazilië. Vervolgens stond hij te Oss en, thans, in Brasschaat (België).

**WERKGROEP VOOR DE GESCHIEDENIS VAN DE
NEDERLANDSE ZENDING EN OVERZEESE KERKEN**

*THE SOCIETY FOR THE HISTORY OF DUTCH MISSIONS
AND OVERSEAS CHURCHES*

Adres/Address: Stichting WZOK, c/o Theologische Universiteit
van de Gereformeerde Kerken in Nederland, Postbus 5021, 8260
GA Kampen, Nederland

Telefoon/Telephone: 038 33 92 666, Fax/Telefax 038 33 92 613
Postgiro/Postal account: 234641 (Theologische Universiteit
GKN, Kampen)

B e s t u u r v a n d e W e r k g r o e p :
Prof. dr P.N. Holtrop (voorzitter/*chair*)

Board of the Society: D r T h . v a n d e n E n d
(secretaris/*secretary*)

Drs A.Th. Boone

Dr Chr.G.F. de Jong

Dr L.J. Joosse

Drs H.E. Niemeijer

Dr H. Reenders

Drs A.A. van der Woerd

De Werkgroep, opgericht in 1993 en op 5 januari 1994 als
Stichting ingeschreven in het register van de Kamer van
Koophandel te Zwolle (S. 24969), is gevestigd te Kampen. De
werkgroep stelt zich ten doel het stimuleren van we-
tenschappelijk onderzoek op het gebied van de geschiedenis van
de Nederlandse zending en overzeese kerken. Zij tracht dat doel
te bereiken door het organiseren van wetenschappelijke bijeen-
komsten en door de uitgave van het *Documentatieblad voor de
Geschiedenis van de Nederlandse Zending en Overzeese
Kerken*.

The Society was founded in 1993 and incorporated by act of legislature Januari 5th 1994. The Society has its seat at Kampen (the Netherlands). By holding meetings and by publishing the Documentatieblad (The Journal) The Society pursues the research of the history of Dutch missions and (former Dutch) overseas churches.

Kopij-aanwijzingen

Artikelen en andere bijdragen dienen geadresseerd te worden aan de secretaris van de Redactie van het *Documentatieblad*. Artikelen worden persklaar ingewacht, op diskette (IBM compatible, 3.5" of 5.25", MS-DOS) vergezeld van een exemplaar van de gedrukte tekst. Manuscripten mogen een lengte van 7.500 woorden niet overschrijden, voetnoten niet meegerekend. Voorzover in het Nederlands aangeboden dienen manuscripten te worden uitgevoerd volgens de regels, gegeven in P. de Buck, *Zoeken en schrijven. Handleiding bij het maken van een historisch werkstuk* (Haarlem 1982), Hoofdstuk IV (De vormgeving). De auteur dient zijn artikel vergezeld te doen gaan van een samenvatting in het Engels van maximaal 15 regels.

De Redactie aanvaardt geen manuscripten die reeds (of ook) elders ter publicatie zijn aangeboden. Aanvaarding van een manuscript ter publicatie in het *Documentatieblad* betekent dat de auteur het artikel niet elders zal plaatsen zonder voorafgaande toestemming van de Redactie. De Redactie is niet verplicht ongevraagd toegezonden boeken te doen bespreken. De Redactie behoudt zich het recht voor ten behoeve van de duidelijkheid en/of consistentie van de aangeboden tekst kleine veranderingen aan te brengen.

Manuscripts (not exceeding twenty-five pages, including footnotes, accompanied by disc, IBM compatible) and books for review should be sent to the Editors of the Journal.

(C) Stichting Werkgroep voor de Geschiedenis van de
Nederlandse Zending en Overzeese Kerken, te Kampen.
ISSN: 1380-3905

Inhoud

Ten geleide		1
L.J. Joosse	De Westindische vaart en de kerk in West-Afrika en de Caraïbiën (1594-1674): de positie van predikanten overzee en hun werk	2
F.L. Schalkwijk	Church and Mission in Dutch Brazil 1630-1654 (Some notes on sources and historiography)	38
J. Helderman	Gerardus Balthasar Bosch Sjon Domi op Curaçao 1816-1839. Aantekeningen bij zijn Reizenboek.	55
J. van den Berg	Mededeling: Van Bijbelkring tot Zendingskerk: de Nederlandse Protestanten in São Paulo gedurende de jaren 1952-1962	81

Boekbespreking en	Peter van der Veer, <i>Modern oriëntalisme. Essays over de westerse beschavingsdrang</i> ; Frances Gouda, <i>Dutch culture overseas. Colonial practice in the Netherlands Indies, 1900-1942</i> ; Cees Fasseur, <i>De weg naar het paradijs en andere Indische geschiedenissen</i> (Guus Boone). Arnold Fr. Parengkuan, <i>The presence, place and role of the Christian Evangelical Church in Minahasa in the midst of the struggle of the Minahasan society and Indonesian nation in the period of 1934-1979</i> (Th. van den End); M. Tapilatu, <i>Sejarah Gereja Protestan Maluku 1935-1980 (Suatu tinjauan historis kritis)</i> (Th. van den End); Rodger Lewis, <i>Karya Kristus di Indonesia. Sejarah Gereja Kemah Injil Indonesia sejak 1930</i> (Th. van den End); W.B. van Halsema e.a. (red.), <i>De zending voorbij. Terugblik op de relatie tussen de Gereformeerde Kerken in Nederland en de Christelijke Kerk van Sumba, 1942-1992</i> (H.E. Niemeijer); Hesdie S. Zamuel, <i>Johannes King. Profeet en apostel van het Surinaamse Bosland</i> (Guus Boone)	88
Mededelingen uit de Werkgroep		98

Personalia
auteurs

102